Znakovi u dječjem crtežu, art terapija

Krajček, Anja

Master's thesis / Diplomski rad

2015

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **Josip Juraj Strossmayer University of Osijek, The Academy of Arts Osijek / Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Umjetnička akademija u Osijeku**

Permanent link / Trajna poveznica: https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:134:336111

Rights / Prava: In copyright / Zaštićeno autorskim pravom.

Download date / Datum preuzimanja: **2024-03-28**

Repository / Repozitorij:

Repository of the Academy of Arts in Osijek

zir.nsk.hr

SVEUČILIŠTE JOSIPA JURJA STROSSMAYERA U OSIJEKU

dabar

DIGITALNI AKADEMSKI ARHIVI I REPOZITORIJI

SVEUČILIŠTE JOSIPA JURJA STROSSMAYERA U OSIJEKU
UMJETNIČKA AKADEMIJA U OSIJEKU
ODSJEK ZA LIKOVNU UMJETNOST
STUDIJ LIKOVNE KULTURE
SMJER: LIKOVNA KULTURA

ANJA KRAJČEK

ZNAKOVI U DJEČJEM CRTEŽU, ART TERAPIJA

DIPLOMSKI RAD IZ METODIKE NASTAVE LIKOVNE KULTURE

Mentor: Zlatko Kozina, predavač

Osijek, 2015.

SADRŽAJ

UVOD.....1

1. KREATIVNOST.....2

1.1.UTJECAJ OKOLINE NA RAZVOJ KREATIVNOSTI 3

1.2.POTICAJ RAZVOJA KREATIVNOSTI.....3

1.3.OMETANJE RAZVOJA KREATIVNOSTI.....4

2. LIKOVNO UMJETNIČKO IZRAŽAVANJE.....6

2.1.LIKOVNA KULTURA.....7

2.2.LIKOVNO-OBLIKOVNE METODE.....8

2.3.EKSPRESIJA I RAZVOJ DJEČJEG LIKOVNOG IZRAZA.....10

2.4.UMJETNOST KAO POTICAJ RAZVOJU DJECE.....12

2.5.PSIHOANALIZA I UMJETNIČKI IZRAZ.....12

3. ART TERAPIJA.....15

3.1.ART TERAPIJA KROZ POVIJEST.....15

3.2.OSNOVE ART TERAPIJE.....16

3.3.TEMELJNA NAČELA ART TERAPIJE.....17

3.4.PRIMJENA ART TERAPIJE.....17

4. CRTEŽ.....18

4.1.CRTEŽ- POTPORA DJEČJEM RAZVOJU.....18

4.2.CRTEŽ- DIJAGNOSTIČKO SREDSTVO.....18

4.3.CRTEŽ FIGURE I EMOCIONALNI INDIKATORI.....20

4.4.CRTEŽ- SIMBOLIKA LIKOVNOG IZRAZA.....23

4.5.CRTEŽ- KOMUNIKACIJSKO SREDSTVO.....24

4.6.CRTEŽ- TERAPIJA.....24

4.6.1. Crtež u radu s psihički obeljelim osobama.....25

4.6.2. Crtež u radu sa zlostavljanom i zanemarenom djecom.....27

4.6.3. Crtež u radu s djecom kojoj je dijagnosticiran ADHD poremećaj.....28

4.6.4. Crtež u radu s osobama s intelektualnim poteškoćama.....29

4.6.5. Crtež u radu s djecom kojoj je dijagnosticiran autistični poremećaj.30

4.7.FRAKTALNI CRTEŽ.....31

5. ISTRAŽIVANJE U CENTRU ZA ODGOJ I OBRAZOVANJE „IVAN ŠTARK" OSIJEK.....33

5.1.EMANUELA.....34

5.2.STJEPAN.....43
5.3.TIN.....53

SAŽETAK.....56

LITERATURA.....58

UVOD

Odabir i cilj istraživanja teme art terapije i znakova u dječjem crtežu jest usmjeravanje na ideju umjetnosti i terapije kao jedne cjeline.

Umjetnost je ljudska djelatnost koja se temelji na komunikacijskom odnosu autora, djela i publike.

Stručnjaci i pojedinci koji se bave umjetničkim izražavanje ili istraživanjem znaju da je ono samo po sebi neka vrsta terapije. Od najranijih godina života susrećemo se i težimo likovnom izrazu, prvo nesvjesno a kasnije i svjesno i nesvjesno.

Ovisno o pojedincu, likovni izraz može se kroz odgoj i obrazovanje razvijati čitav život ili ga se pak može prekinuti u određenom trenutku.

Istraživanjem ove teme obuhvaćena su područja kreativnosti, likovnog umjetničkog izražavanja i art terapija. Glavno izražajno sredstvo u istraživanju je crtež.

Samo istraživanje usmjereno je na pitanje utjecaja okoline na razvoj kreativnosti, njezin poticaj i ometanje te na crtež kao likovni izraz kojeg stručnjaci koriste u terapijske, odnosno komunikacijske svrhe te dijagnosticiranje psihomotoričkih poteškoća kod djece, ali i ljudi svi životnih razdoblja. Crtež je oblik neverbalne komunikacije, a on je samo jedan od mnogih metoda art terapije čiji je cilj psihoanaliza pojedinca.

Stručnjaci koriste crtež, izraz neverbalne komunikacije, kao poticaj dječjem razvoju a primjenjuju ga kod zdravih, psihički oboljelih osoba, zlostavljane i zanemarene djece, djece s autizmom i ADHD-om, pojedinaca s intelektualnim, motoričkim poteškoćama ili drugim traumama.

Održane su tri radionice. Radionice su se provodile s troje štićenika Centra za odgoj i obrazovanje ,,Ivan Štark" Osijek. U tu su svrhu odabrana djeca od koje je jedno bilo zlostavljano (Emanuela, 13), jedno zanemareno (Stjepan, 12) i jedno s dijagnosticiranim autizmom (Tin, 17). Tijekom rada sa štićenicima održavana je stalna komunikacija i savjetovanje s učiteljicom i defektologinjom iz centra.

1. KREATIVNOST

,,Kreativnost nije privilegij pojedinca, već osobina svakog čovjeka koja - kao i svaka ljudska mogućnost - može biti uništena." (Nietzsche)

Kreativnost podrazumijeva stvaranje nečeg novog, drugačijeg, rješavanje problema na svoj način, otkrivanje nepoznatog.

Čudina-Obradović (1991.) kreativnosti pripisuje dva značaja:

- Kreativnost kao stvaralaštvo - stvaranje novih i originalnih proizvoda
- Kreativnost kao osobina - osobine koje će izazvati kreativni produkt

STUPNJEVI KREATIVNOSTI (Taylor, 1960.):

1. Kreativnost spontane aktivnosti (1-6 godina)
2. Kreativnost usmjerene aktivnosti (7-10 godina)
3. Kreativnost invencije (11-15 godina)
4. Kreativnost inovacije (16-17 godina)
5. Kreativnost stvaranja (18+)

Kreativnost je sastavni dio spontanog likovnog izražavanja, pa samim time i art terapije. Pojedinac na kreativan i individualan način crtežom izražava problem s kojim se suočava.

Kreativne pojedince karakterizira stvaralačka produktivnost koja odlikuje fleksibilnim mišljenjem i ponašanjem, podložni su igri i često ih se karakterizira kao neozbiljne u shvaćanju normi, stereotipa i kulture.

U tablici 1 navedene su komparativne osobine kreativnih i nekreativnih pojedinaca:

KREATIVNI	NEKREATIVNI
• sklonost kritičkom odnosu • aktivitet, inicijativnost • otvorenost duha • nekonvencionalnost • autonomija misli • divergentno mišljenje • transcendentnost • radoznalost • sposobnost za mijenjanje sebe • žudnja za slobodom • samodostatnost i samopouzdanje • jaka intrinzična motivacija	• sklonost kompromisu • pasivnost, bez motivacije • zatvorenost prema novome • konvencionalnost • podložnost tuđim mislima • konvergentno mišljenje • ne nadilazi se realnost • ravnodušnost • površnost prema svemu • biti uvijek isti • trpi podređenost • nesigurnost u sebe • dominantna ekstrinzična motivacija

Tablica 1

1.1. UTJECAJ OKOLINE NA RAZVOJ

Socijalno okruženje ima snažan utjecaj na razvoj kreativnosti.
Svaki pojedinac bez obzira na psihofizičko stanje ima potrebu kreativno se izražavati, a okolina bi mu to trebala omogućiti i poticati ga. Često okolina može negativno utjecati na razvoj kreativnosti što otežava razvoj nezavisnog, originalnog i neuobičajenog mišljenja. Da bi se to spriječilo potrebno je organizirati intervencije za razvitak kreativnosti koja ne proizlazi iz programa već iz različitih pristupa problemu ili stvaranju novoga. Stvaranje i kreativno izražavanje može se motivirati nagrađivanjem kreativnog i izbjegavanjem svega onoga što straši ili uznemirava pojedinca te ga asocira na neuspjeh.

1.2. POTICAJ RAZVOJA KREATIVNOSTI

,,Pojedinci će se kreativno izražavati uvijek kada im se omogući da budu ono što jesu, da imaju pravo na svoje individualno izražavanje i stvaranje." (Škrbina, 2013:33)
Stručnjaci smatraju da se može utjecati na razvoj kreativnosti, ali isto tako i ometati ga. Programima fokusiranja na kognitivne metode i vještine, faktore ličnosti, motivaciju i metakognitivne vještine može se povećati kreativno mišljenje i rješavanje problema.
Također poticanje samostalnih ideja, prihvaćanje i uvažavanje istih, postavljanjem alternativnih pitanja, nagrađivanje i pohvaljivanje pojedinaca može pridonijeti kreativnosti osobe.

NAČINI POTICANJA NA KREATIVNO IZRAŽAVANJE:

1. Usmjeravanje pažnje - pojedinca možemo okupirati i zainteresirati na način da ga potaknemo na razmišljanje o nekoj životnoj funkciji, funkciji svojstva i oblika, na dijelove oblika, te vizualna obilježja poput veličine, oblika, boje, materijala i detalja i to na način da mu postavljamo pitanja vezana uz isto. Pojedinac neće nacrtati ono što već zna, nego ono što ga zanima i na što je usmjerio pažnju

2. Aktiviranje sjećanja - drugi način poticanja na kreativnost je razgovor o nečem što je pojedinac proživio ili vidio
3. Maštanje, ilustracije - ovaj se način najčešće vidi kod stvaranja novih kreativnih uradaka na osnovi poznatih događaja, a dijete je slobodno, originalno i kreativno u izrazu
4. Zamišljanje - sposobnost djece da pojmove iz nevidljive stvarnosti prenesu u likovni izraz, 3D oblike ili glazbenu improvizaciju
5. Potvrđivanje - nenametljivo potvrđivanje vrijednosti dječjeg kreativnog rada što znači da je sposobno, a pojedincu daje osjećaj sigurnosti i slobode

1.3. OMETANJE RAZVOJA KREATIVNOSTI

Kod ometanja pojedinca najčešće dolazi zbog nepoznavanja i nerazumijevanja funkcije i sposobnosti dječjeg razvoja.
Stručnjaci navode kako roditelji ne bi trebali djecu učiti ili im pokazivati kako bi nešto trebali nacrtati ili se izraziti. Na taj način djeca ne stvaraju već oponašaju shematski predložak.

NAČINI OMETANJA RAZVOJA KREATIVNOSTI:

1. Crtanje ili izrađivanje kreativnog produkta djeci - na ovaj način djeca oponašaju odrasle, čime ugrožavaju način opažanja, shvaćanja i stvaranja
2. Ispravljanje dječjih radova - ne treba ispravljati ili upućivati djecu kako da nešto naprave jer ima na taj način narušavamo samopouzdanje, sigurnost i moć. U takvim situacijama dijete se prilagodi ili prihvati bilo što
3. Predlošci (slikovnice) za bojanje - predlošci su često stilizirani i shematski nacrtani te ih djeca automatski ispunjavaju i lako zapamte. Kasnije dolazi do problema jer će se, kada ima zatreba određeni oblik, sjetiti onoga iz slikovnice, a neće se probati nečega dosjetit ili stvoriti samo
4. Izlaganje dječjih radova i širenje shematskih oblika među djecom - ukoliko su djeca vidjela izložene radove i shematske oblike oni im se nesvjesno nameću kod budućeg stvaranja te je na taj način zakočen njihov izraz i stvaralaštvo

5. Vrednovanje i procjenjivanje dječjih kreativnih radova - ovaj način blokira osjećaj slobode i spontanosti, te se djeca mogu osjećati "talentiranima" ili "netalentiranima". Apsurd je u tome što se izvorni dječji radovi smatraju nesposobnim, a imitiranje oblika i shema vrijednim
6. Komentiranje i prigovaranje - mogućnost oduzimanja kreativne inspiracije i rezultat toga rad može biti shvaćen kao tuđi. Prigovaranje ili komentiranje utječu na to da pojedinac postaje nesiguran, pruža otpor, a može se i negativno odraziti na na njegove sposobnosti i interes za kreativno
7. Prenaglašavanje vrijednosti - djetetu pohvala postaje bitnija od kreativnog izraza, gubi se spontanost i užitak stvaranja
8. Urednost i preciznost - ovaj način u potpunosti blokira dječje ideje, izaziva strah i nespretnost

2. LIKOVNO UMJETNIČKO IZRAŽAVANJE

,,Razvitak likovnog pojmovnog mišljenja odvija se od spontanog, neposrednog vizualnog doživljaja svijeta, preko njegova iskustvenog osmišljavanja do formiranja likovnih pojmova." (Škrbina, 2013:63)

Spontano likovno izražavanje, motiviranost unutarnjom potrebom i sposobnost likovnog izražavanja urođena su djeci i osnova su za razvitak vizualno-likovnog mišljenja i kreativnosti. Razvitak spoznajnog procesa treba svjesno organizirati, usmjeravati i poticati.

Vizualno percipiranje i likovno izražavanje ima razvojne faze ovisne jedne o drugima dok svaka ima osobno opravdanje, mogućnost i vrijednost.

Pojedine mentalne aktivnosti poput promatranja, emocija, intelektualne funkcije imaju izniman utjecaj na razvitak likovnog izraza i stvaralačke mogućnosti. Zbog toga je potrebna motivacija različitim sadržajima (realnost, životno, prirodno, društveni okviri, realnost likovnih medija...).

Djeca se od najranijih godina života susreću s likovnim izražavanje koje ih prati kroz cijelo školovanje a ujedno razvijaju svoju kreativnost. Stručnjaci u školi, profesori, pedagozi i defektolozi trebali bi prepoznati dijete kojemu je potrebna pomoć. U takvim situacijama može se primjeniti art terapija kao sredstvo komunikacije i rješavanja problema.

Načela u vizualno - likovnom izražavanju treba poštovati, a Grgurić i Jakubin navode sljedeće:

PRIMJERENOST SADRŽAJA I METODE

Tijekom likovne aktivnosti s djecom potrebno je poštivati dječje faze razvoja i sukladno tome osmisliti program, postupke i zahtjeve.

Djeca trebaju sa sigurnošću razumjeti zadatke i imati mogućnosti samostalnog izražavanja vlastitih simbola, pojmova, misli i emocija.

Metode i sadržaji ne smiju biti ispod njihovih psihofizičkih sposobnosti već iznad. Razlog tomu je povećavanje interesa i napora bez osjećaja frustracije ili neuspjeha.

AKTIVAN ODNOS PREMA OKOLINI

Djeca primaju informacije iz okoline i doživljavaju ju kroz sva osjetila te na taj način dolaze do boljih i kvalitetniji pojmova spremnih za izražavanje.

IGRA KAO METODA I STAV

Djeca imaju različite pristupe likovnom izražavanju i učenju poput razigranosti i znatiželje, a to su ujedno bitne karakteristike koje većina odrasli nemaju pri stvaranju kreativnog procesa. Igrom se pobuđuje zanimanje i užitak u likovnom istraživanju, otkriću, aktivnosti i trajnom interesu za likovnu aktivnost.

OSLOBOĐENOST OD UZORA

Štetno je i nepotrebno zahtijevati od djece bilo kakvo precrtavanje ili izražavanje prema šabloni. Izbjegavanjem ikakvih imitacija potiče se samostalnost, originalnost te razmišljanje i eksperimentiranje vlastitim djelom i izrazom.

INDIVIDUALIZACIJA

Najvažnije je svakom djetetu pristupati individualno u skladu s njegovim mogućnostima i sklonostima.

2.1. LIKOVNA KULTURA

Djeca se od malih nogu susreću s likovnim izražavanjem. Prilikom upisa u osnovnu školu odlaze na testiranje gdje se provodi određena vrsta testa povezana s likovnim izražavanjem, bojanje ili crtanje, pri čemu pedagozi i defektolozi mogu primijetiti određene probleme ili poteškoće koje dijete ima, te na taj način prepoznati djetetove potrebe i mogućnosti.

Likovna kultura je odgojno - obrazovno područje u osnovnoj školi čiji je cilj da djeca sustavnim radom razviju osjećaj za lijepo i skladno, likovno izražavanje, oblikovanje i primjenu likovnih iskustava, znanja i navika u svakidašnjem životu. Iz navedenih razloga potrebno je likovnu kulturu povezati s jezičnim i drugim odgojno- obrazovnim područjima.

Zadaci likovne kulture su:

- Razvitak vizualne percepcije, doživljavanje i spoznavanje oblika i pojava
- Poticanje i razvijanje sposobnosti predočavanja i pamćenja oblika i događanja
- Poticati razmišljanje i maštanje
- Razvijati oblikovne i izražajne sposobnosti različitim tehnikama i materijalima
- Poticati učenike na prepoznavanje umjetničkih djela
- Razviti sposobnost orijentacije u prostoru, taktilno i vidno zapažanje
- Učiti učenike da razlikuju i prepoznaju sličnosti i različitosti likovnih vrsta

Također jedan od vrlo bitnih zadataka likovne kulture jest razviti radne navike i kulturu rada, ispravan i korektan odnos prema svome ali i tuđem radu, razviti suradnju, urednost i aktivnost. Likovna kultura područje je s kojeg se uvelike može utjecati na razvoj psihomotoričke osobine učenika.

Krajnji je cilj likovne kulture da dijete u daljnjem životu zna koristit naučeno, odnosno da postane aktivan uživatelj i sudionik u području estetskog odgoja i likovne kulture.

Razvijajući im osjećaj i znanje za lijepo i skladno u školsko doba, učimo ih da primjenjuju ista znanja i vještine u svakidašnjem životu i radu.

Djecu s određenim psihomotoričkim poteškoćama moramo posebno poticati da zamjećuju, traže lijepo i uživaju u tome, ali i da se znaju izraziti u osobnim likovnim rješenjima.

Proučavajući likovno izražavanje djece s psihomotoričkim poteškoćama stručnjaci su zaključili da je likovno izražavanje najpogodniji način otkrivanja njihove intimnosti glede osjećaja i mišljenja prema okolini ali i samome sebi.

S obzirom da iz navedenog možemo zaključiti da je likovno izražavanje zapravo terapeutski način izražavanja, nije nimalo čudno da se likovno izražavanje koristi u art terapiji.

2.2. LIKOVNO-OBLIKOVNE METODE

1. *Analitičko promatranje i analiza likovnih problema u realitetu*

   Pojedinac promatra svijet i zbivanja oko sebe, analizira situacije i na sebi svojstven način iste izražava likovno
2. *Metoda likovnog scenarija*

   Odgajatelj, učitelj, roditelj ili terapeut kreira likovni scenarij problemske situacije u koji je uključena riječ, pokret, ples, slika...
3. *Metoda razgovora*

   Važno je uspostaviti dijalog između djeteta i odrasle osobe te međusobnu prisnost i susretljivost
4. *Metoda demonstracije*

   Ova se metoda odnosi na likovno izražavanje svega što se doživljava percepcijom

5. *Metoda rada s tekstom*

   Metoda u kojoj se čita određeni tekst nakon kojega se pisani sadržaj likovno izražava
6. *Metoda usmenog izlaganja*

   Pripovijedanje, izlaganje likovne strukture, tumačenje likovnih problema
7. *Metoda građenja likovnim elementima*

   Likovni elementi slažu se jedan do drugoga u različitim pravcima
8. *Metoda kombiniranja*

   Kombinacija različitih likovnih elemenata
9. *Metoda variranja*

   Jedan likovni element ili motiv premješta se na različite načine
10. *Metoda razlaganja*

    Razlažu se gotove strukture i rekomponiraju u nove likovne vrijednosti

Potrebno je težiti raznovrsnosti materijala i tehnika jer omogućuju slobodno stvaranje i likovno izražavanje. Ne smiju se obeshrabrivati ideje ili originalnost pojedinca, već trebamo svakodnevno nuditi šarolikost i drugačiji pristup likovnom stvaralaštvu. Svaka od navedenih metoda provodljiva je individualno ali i u skupinama.

Likovno izražavanje uz glazbu i pokret najstariji je medij ljudske komunikacije. Potreba za likovnim izražavanje putem slike kod pojedinca odvija se postupno.

Kroz likovno izražavanje pojedinca mogu se razvijati sljedeće faze:

1. *Estetska inteligencija*

   Do izražaja dolazi spontanost, intuicija i samosvjesnost
2. *Vizualni senzibilitet i sposobnost uočavanja*

   Sposobnost brze percepcije
3. *Ustrajnost, upornost i potreba za kvalitetom*

   Svijest o uloženom trudu i spremnosti na rad, postizanje rješenja i prevladavanje teškoća
4. *Estetski sud, estetska osjetljivost*

   Procjenjivanje harmoničnog djelovanja likovnog izraza
5. *Stvaralačka fantazija*

   Neuobičajeno rješenje i eksperimentiranje s materijalima i tehnikama
6. *Vještina, likovno znanje, tehničke vještine*

   Poznavanje karakteristika medija i tehnika te njihova primjena

2.3. EKSPRESIJA I RAZVOJ DJEČJEG LIKOVNOG IZRAZA

Djeca crtaju od davnina, a razlog malo sačuvanih primjeraka je u tome što su se u prošlosti dječje mišljenje, razumijevanje i vještine smatrali nesavršenima u odnosu na odrasle.
U 20. stoljeću dolazi do porasta interesa za rano djetinjstvo te se navodi da je dječje likovno izražavanje autentično i individualno, te se mora sagledavati unutar šireg konteksta različitih faktora.
Danas se dječji crteži smatraju jednostavnim načinom izražavanja i odrazom dječjeg stanja i osobnosti. Dječje likovno izražavanje osobni je pristup koji u sebi sadrži elemente svjesnog i nesvjesnog značenja. Za vrijeme likovnog izražavanja djeca otvoreno govore o svojoj aktivnosti. Obilježja istog su spontanost, ekspresija, harmonija, ritmičnosti te realnost i fantastično.

FAZE DJEČJEG CRTEŽA:

1. Črčkanje / šaranje (od 18 mjeseci do 3 godine)

   U ovoj fazi djeca stvaraju prve tragove na papiru, prisutna je mala kontrola pokreta, a tragovi su ujedno i poboljšavanje motoričke i vizualne koordinacije dok se boja ne upotrebljava svjesno. Smatra se da je ovaj period važan za razvoj sofisticiranijih oblika likovnog izražavanja. Osim kružnih djeca koriste lutajuće, horizontalne i vertikalne linije, točke, dijagonale, krugove i križeve.
2. Osnovni oblici (od 3 do 4 godine)

   U ovoj fazi djeca i dalje uživaju u šaranju, ali razvijaju angažman u smišljanju priča ili imenovanju svojih radova. Glavna karakteristika ove faze je sposobnost povezivanja nacrtanog s okolinom. U ovoj razvojnoj fazi djeca žele komentirati nacrtano iako su verbalno ograničeni. Uz šaranje nastaju i složenije konstrukcije poput kružnih oblika, dizajni i uzorci te mandale[1].

   Oblici iz ove faze prethodnici su ljudskom liku, a preferira se apstraktni izraz pred realističnim zbog bogatstva boja i dizajna.
3. Ljudski oblici i početne sheme (od 4 do 6 godina)

   U ovoj fazi dolazi do sposobnosti simboličkog izražavanja i pojave ljudske figure.

   Vidljive su individualne razlike u dječjim crtežima, a korištenje boje u izrazu je subjektivnog karaktera.

[1] Slike koje podsjećaju na rukopis i tiskani alfabet

4. Razvoj vizualne sheme (od 6 do 9 godina)

   Razvoj vizualne sheme u likovnom izrazu odraz je razvoja kognitivnih sposobnosti u idućim fazama. Djeca u ovoj razvojnoj fazi brzo napreduju na likovnom području te razvijaju vizualne simbole i sheme životinja, kuće, drveća i drugih stvari iz okoline.

   Povezuje se boja i objekt (smeđe deblo, zelena krošnja), a crteže se konstruira na osnovi poput linije koja označava tlo (rub papira), linija koja simbolizira nebo, ali nema trodimenzionalnog izražavanja.

5. Realizam (od 9 do 12 godina)

   U ovoj fazi djeca se odmiču od egocentričnog mišljenja i uzimaju od obzir tuđe osjećaje, mišljenje i stavove. Uporabom linije, oblika i detalja pokušavaju postići što realniji izraz i dojam perspektive, a ljudska figura ima karakteristična detaljnija obilježja s obzirom na spol.

   Koriste više nijansi jedne boje, te je vidljiva složena likovna ekspresija.

6. Adolescencija (12 i više godina)

   Većina djece i odraslih nikada ne dosegne ovu fazu, ali oni koji se nastave likovno izražavati jasnije i efikasnije koriste perspektivu, detalje, kritički percepciju okolinu, spretnije rukuju raznim materijalima, sposobniji su koristiti boju i dizajn a samim time i apstraktno se izraziti.

Proces izrade dječjeg crteža složen je i smatra se da dijete ne treba vremenski ograničavati ili nametati sadržaj i stil, ali istraživanja su pokazala da većina djece svoj crtež završi kroz deset minuta. Također unaprijed planiraju redoslijed crtanja, pozicioniranje lika te raspoređivanje svih dijelova u cjelinu. Prilikom izrade crteža djeca se odlučuju za mjesto s kojeg će krenuti, a to je uglavnom od vrha papira kretnjom slijeva nadesno. Tendencija početka crtanja od vrha papira veže se uz način crtanja figure, glave kao početnog stadija, dok se tendencija crtanja slijeva nadesno veže se uz pisanje ili čitanje. Djeca unaprijed planiraju veličinu nacrtane površine kako bi bili sigurni da će svi detalji stati. Dobri ili zli likovi uglavnom su veći ili manju u odnosu na neutralne likove. Veličina crteža figure odražava crtačevo samopoštovanje. Malen crtež u odnosu na dob očituje se niskim samopoštovanjem, anksioznošću, depresijom i osjećajem inferiornosti. Predimenzionirana figura ukazuje na osjećaj nedostatnosti. Djeca svoje roditelje crtaju veće od ostalih likova zbog osjećaja važnosti. Mlađa djeca uglavnom prvo crtaju detalje pa nadopunjavaju crtež oko njih a istraživanja su pokazala se se ti detalji kroz proces izrade postupno zanemaruju i zaboravljaju, dok djeca starijeg uzrasta prvo crtaju osnovne konture a zatim dodaju detalje.

2.4. UMJETNOST KAO POTICAJ RAZVOJU DJETETA

S obzirom da se povećava broj djece s psihomotoričkim poremećajima i poteškoćama, poteškoćama u razvoju i ponašanju te emocionalnim poteškoćama organiziraju se posebne edukacije za učitelje i odgajatelje o tome koliko je crtež bitan u razvoju djeteta.

Sreća i uspješan razvoj djeteta kao pojedinca uvelike ovisi o okolini u kojoj odrasta. Bitno je da roditelji omoguće djetetu sve ono na što ima pravo. Nažalost često se susrećemo upravo sa suprotnim od toga. Upravo iz tog razloga bitno je da odgajatelji i učitelji ne čine ono što čine roditelji.

Razvoj djeteta pomoću umjetnosti od velike je važnosti. Umjetnost zadovoljava čovjekovu potrebu za lijepim, pa je samim time umjetnost terapija.

Art terapija je poseban oblik psihoterapije koja koristi likovni izraz kao sredstvom izražavanja i komunikacije.

Art terapeutkinja Nada Ivanović navodi da u art terapiji postoji trosmjeran proces, jer je crtež jedan od elemenata terapije uz terapeuta i pacijenta.

„Crtež je dio klijentova unutarnjeg svijeta i tako ga treba tretirati - s poštovanjem i povjerljivošću. Crtež se ne interpretira - pacijent poznaje crtež i njegov sadržaj bolje od terapeuta, iako ga u određenom trenutku nije svjestan. Crtež je zabilješka procesa, emocionalnog i misaonog, koji se odnosi na pacijenta ili njegov odnos s terapeutom." (Ivanović, 2011:18)

Terapeutkinja također navodi da je art terapija spontana i ugodna i da se ostvaruje bolja neverbalna komunikacija u odnosu na verbalnu.

Prof. dr. sc. Emil Robert Tanay navodi da su dječje crte i šaranje znakovi dječjeg razmišljanja i osjećaja koji su bitni za razvoj govora, pisanja i mišljenja.

„Šaranje je zapravo matrica, uzorak iz kojega se razvija crtanje i pisanje, to je zapravo uzorak načina razmišljanja." (Tanay, 2011:19)

2.5. PSIHOANALIZA I UMJETNIČKI IZRAZ

Umjetnost, psihoanaliza i psihoterapija usko su povezane u odnosu i iskrenosti, kreativnosti i imaginaciji, a i svi su neka vrsta komunikacije. U svim navedenim terminima umjetnik (autor)

i terapeut svojim znanjem i vještinom unose u svoj rad emocije, empatiju, svjetonazor i na kraju formiraju vlastiti stil rada.

U psihoanalizi umjetnosti stručnjaci se koriste testovima, likovnim i ne-likovnim, baziranim na spontanom crtežu, slici ili tvorevinama.

Upotreba simbola javlja se još kod pračovjeka i prenosi određenu skrivenu poruku, a Cesare Lombroso (1882.) prvi je opazio vezu između radova psihički bolesnih osoba i predstavnika pleme, što kasnije u 20. stoljeću postaje hit među poznatim umjetnicima poput Picassa, Modigliania, Džamonje i drugih. Psihoanaliza koristi govor simbola kao jedno od osnovnih termina. Stvaranje simbola i slika te analiza djela oboljelih proizlaze iz psihoanalize.

Stručnjaci su proučavali odnos psihoanalize i umjetnosti kroz simbolizam, kolektivnu podsvijest i darovitost, te zaključili da su fantazija, mašta i imaginacija iznimno važne psihoanalitičke metode.

Simbolizam je umjetnički pokret nastao u 19. stoljeću, djela iz tog razdoblja obiluju mnoštvom detalja, skrivenih poruka i bojom.

„Umjetnost je jedinstvena ljudska djelatnost čije se značenje konstituira u složenom komunikacijskom procesu umjetnika, umjetničkog djela i publike." (Štalekar, 2014:180-183)

Društvena funkcija umjetnosti počiva na komunikaciji, u doticaju je s ekspresijom te ima ulogu u iznošenju saznanja, emocija i mišljenja u svakodnevnom životu ali i prošlosti.

Umjetnost omogućuje stvaralaštvo, a ono omogućuje kontakt s okolinom i samim sobom.

Stvaralaštvo oživljuje izražavanje ekspresija te pomaže u psihoanalizi i psihoterapiji. Pojedinac se lakše suočava s problemom, traumom i negativnim u životu ekspresivnim likovnim izražavanjem.

Ekspresivno likovno izražavanje ponajviše povezujemo s umjetničkim pravcem ekspresionizmom koji je javlja početkom 20. stoljeća u Njemačkoj, iako ono zapravo seže u daleku prošlost. Cilj ekspresionizma je prikazati unutarnje stanje pojedinca, njegove stvarne i sirove emocije. Ekspresionističke slike obiluju iskrivljenim formama i bogatstvom boja.

Začetnikom se smatra Edvard Munch čiji su najpoznatiji radovi *„Krik"* i *„Strah"* koji prikazuju umjetnikov unutarnji nemir. Otto Dix kasniji je predstavnik u čijim radovima možemo pročitati ogorčenost prema ratu, dok kod Egona Schielea možemo vidjeti stil nakaradnih i deformiranih prikaza razgolićenih figura s dozom ogorčenosti.

Umjetnost je profitirala od psihoanalize razvijanjem novog umjetničkog pravca koji se naziva nadrealizam. Nadrealizam je umjetnički pravac nastao 1924. godine u Parizu, oslanja se na iskustvima simbolizma, ekspresionizma i dadaizma, a cilj mu je dovođenje nestvarnog do krajnjih granica. Prvi su nadrealisti čitali djela Sigmunda Freuda, ponajviše *„Tumačenje*

snova", djelo koje je bilo inspiracija i nit vodilja za psihoanalizu svjesnog i nesvjesnog, odnosno podsvjesnog. Umjetnici Salvador Dali i Andre Breton nekoliko su se puta tjedno nalazili i raspravljali sa Sigmundom Freudom o psihoanalizi i umjetničkom izražavanju i stvaranju.

Iz toga se da zaključiti da su umjetnici nadrealizma nadahnuće tražili u podsvjesnom, snovima i mašti, težili su bizarnom, uznemirujućem, prikazivanjem vizija i halucinacija te izobličenim oblicima. Salvador Dali pokušava prodrijeti u snove te na slikama prikazati strah, nemoć i mržnju onako kako bi oni realno izgledali u mašti. Francuski umjetnik Jean Dubuffet (1901.-1985.) dvadesetih je godina 20. stoljeća prikupljao umjetničke radove psihičkih bolesnika te je iste nazvao art brut, u prijevodu sirova umjetnost. Pridružio mu se Andre Breton te su zajedno utemeljili *Kolekciju art brut* koja sadrži na tisuće djela psihički bolesnih osoba, a kustos iste bio je hrvatski slikar Slavko Kopač. Radove su stvorili pojedinci bez likovne naobrazbe vođeni sobom, vlastitom intuicijom, kreativnošću i nuždom za izražavanjem.

Na osnovama takvih potreba za likovnim izražavanjem u svrhu terapije i psihoanalize istih postavljena su temelja art terapije.

,,Ni umjetnost ne postoji radi znanja, ona produbljuje iskustva jer kada bi postojala radi znanja tada nam ne bi bila potrebna." (Joseph Beuys)

3. ART TERAPIJA

Mnogi stručnjaci koriste različite termine i nazive za art terapiju, na primjer: ,,terapija igrom" (Web, 1991.), ,,ekspresivna terapija" (Ayalon, 1987.), ,,kreativna terapija", ,,kreativni trening", ,,terapija crtežom", ,,komplementarna terapija", ali svi navedeni termini ne definiraju u potpunosti onu vrstu terapije koja daje prednost osjećajima, snažnom izražavanju pojedinca kroz kreativni medij.

Svaka je art terapija ekspresivna jer se tijekom aktivnosti pojedinac izražava različitim medijima na sebi svojstven način, ekspresijom. Izražavanje ekspresijom najpoznatije je u razdoblju ekspresionizma. Ekspresionizam je pravac s početka 20. stoljeća čija je glavna karakteristika predočiti unutarnje stanje i emocije autora.

,,Art terapija je integrativni, dubinsko - psihološki i hermeneutički pristup koji obuhvaća uporabu različitih elemenata umjetnosti s ciljem unapređenja zdravlja i bržeg oporavka pojedinca." (Škrbina, 2013:45)

Art terapija je forma neverbalnog izražavanja misli i osjećaja kroz određene medije.

3.1. ART TERAPIJA KROZ POVIJEST

Art terapija povezana je s tradicionalnim i kulturnim praksama kroz povijest, a korijeni joj se vežu uz šamansku kulturu da slike i rituali mogu iz tijela izbaciti štetne i nezdrave elemente te na taj način izliječiti tijelo, um i duh. Barath (1993.) navodi da bi svaka art terapija trebala biti multimedijski pristup i proces pomnog viđenja osobe, individualno ili grupno, kroz proces oslobođenja od zapreka prijašnjih iskustava počevši od osjetilnih procesa (vid, sluh, dodir).

Spoj umjetnosti i liječenja fenomen je star kao i ljudsko društvo, a sustavniji razvoj art terapije kao struke započeo je pod utjecajem intelektualnih i društvenih trendova 20. stoljeća.

U 19. i 20. stoljeću psihijatrija je zainteresirana za sliku, emociju i duševne bolesti kao cjelinu, a kasnije i druge znanosti počinju pokazivati veće zanimanje za učinke art terapije.

3.2. OSNOVE ART TERAPIJE

Jung[2] je veliku važnost davao umjetničkim radovima pacijenata. Umjetničke predmete smatrao je sastavnim potencijalom, a kreativnost i oslobađajuću kreativnu energiju osnovnom za mentalno zdravlje.

Freud[3] kroz svoje teorije utvrđuje važnost vizualne slike za razumijevanje duševnih bolesti.

Tehnike art terapije temelje se na činjenici da svaki pojedinac, bio on umjetnički obrazovan ili ne, ima sposobnost vizualizirati unutarnje stanje. Slike tada izlaze iz pacijentove podsvijesti, otkriveni sukobi mogu se lakše razumjeti kako od strane terapeuta tako i pacijenta, te ih na kraju možemo uspješno rješavati.

Kagin i Lusebrink predstavljaju model kontinuirane ekspresije koji koriste za evaluaciju umjetničkog rada pojedinca te utvrđivanje kroz koji se ekspresivni medij isti pojedinac može najbolje izraziti.

Model predstavljanje izlažu Johnson i Sandel. Njihov model uključuje stav, ekspresiju pokreta, izražavanje gestama i slikama.

Model kreativne osi koju predstavljaju Goren i Bar ima nekoliko konstruktivnih faza i može se koristiti kao vodič u art terapijskim ekspresivnim intervencijama.

Faze kreativne osi su:

FAZA 1. KONTAKT - pacijent treba uspostaviti kontakt s određenim kreativnim medijem koji mu najviše odgovara

FAZA 2. ORGANIZACIJA - nakon odabira medija (umjetnosti) pacijent organizira elemente (papir za crtanje, prostor za ples...) za realizaciju aktivnosti

FAZA 3. IMPROVIZACIJA - nastavak faze organizacije. U ovoj fazi pacijent koristi metodu pokušaja i pogreške da bi istražio materijale i medije koje je odabrao

FAZA 4. SREDIŠNJA TEMA - u ovoj fazi jasna je tema aktivnosti. Pacijent usmjerava više truda za realizaciju

FAZA 5. ELABORACIJA - pacijent je preokupiran razvojem i poboljšavanjem umjetničkog rada

FAZA 6. OČUVANJE - Ovo je ujedno i završna faza u kojoj pacijent može uključiti udaljavanje od rada, spremanje ili prezentaciju aktivnosti

[2] Carl Gustav Jung (Kesswill, 26. srpnja 1875. - Zürich, 6. lipnja 1961.), švicarski psiholog i psihijatar

[3] Sigmund Freud (Češka, 6. svibnja 1856. - London, 23. rujna 1939.), austrijski neurolog židovskog podrijetla i utemeljitelj psihoanalize

3.3. TEMELJNA NAČELA ART TERAPIJE

Art terapijom ne nastoji se razviti nekakva tehnika, ne služi za stvaranje djela namijenjenih za podržavanje narcizma. Također ne teži pronalasku pacijentova stila, već se orijentira na pronalazak i poticanje kreativnog stvaralaštva, osvještavanju identiteta te da umjetnički izraz postane sredstvo komunikacije i integracije.

Art terapija koristi multimodalni pristup jer je najprikladnija za samoizražavanje pojedinca ili grupe. Multimodalni pristup koristi Lusebrink koji kombinira upotrebu crteža, pričanje priče i kreativno pisanje u terapiji.

,,Temeljna načela art terapije su konstruktivna suočavanja i razvojni procesi gdje osobni i okolinski sustavi utječu jedan na drugog kroz odabrane čimbenike." (Bošnjak, 1997:45)

Važno je u art terapiji omogućiti pojedincu konstruktivno suočavanje s vlastitim problemom, u suprotnom on postaje nesiguran, prestaje komunicirati, mašta i u strahu je.

Načelo razvojnog dugoročnog planiranja – korak po korak - temelji se na razvojnim procesima svakog pojedinca. Traume su višekratne te se u razvojnim fazama javljaju tako da početne reakcije mogu biti drugačije od kasnijih problema s kojima se osoba suočava.

3.4. PRIMJENA ART TERAPIJE

Art terapija može se koristit u odgoju, obrazovanju, prevenciji, dijagnostici i terapiji, odnosno u zdravstvenim i socijalnim ustanovama, rehabilitacijskim, dječjim ili staračkim domovima.

U art terapiji transfer ima važnu ulogu jer se definira kao prijenos bolnih iskustava pojedinca iz prošlosti u sadašnjost s potrebom da se iste korigiraju u klimi kreativne terapijske situacije.

Odnos terapeuta i pacijenta od iznimne je važnosti, a isti se razvija različitim umjetničkim elementima.

,,Projekcija na unutrašnjost, identifikacija i empatija nužni su u svakoj interakciji s umjetnošću." (Škrbina, 2013:52)

Art terapija koristi se za poticanje osobnog razvoja, samorazumijevanje i emocionalni oporavak. Važnost art terapije također je u mogućnosti primjene kod odraslih, djece ali i osoba s teškoćama u razvoju.

4. CRTEŽ

Crtež je poznat od davnina, sredstvo je komunikacije starije od pisma. Crtanje je aktivnost pri kojoj se koriste različita osjetila, te se na taj način pojedinac može izraziti u potpunosti onakav kakav je i dati nam informacije o emocionalnom, kognitivnom razvoju, traumama, osjećajima i percepcijama.
Crteže se kao sredstvo komunikacije sve više koristi u odgojnim i obrazovnim ustanovama, te u dijagnostici i terapiji.

4.1. CRTEŽ - POTPORA DJEČJEM RAZVOJU

Mnogi su istraživači i autori naveli koliko su crteži potrebni i korisni u razumijevanju i vrednovanju dječjeg razvoja te uvid u njihovo emocionalno, kognitivno i motoričko stanje i potrebe. Osim što crtež može ukazati na određene probleme, može služiti i kao poticaj za razvitak navedenog, samoizražavanje, rješavanje stresa i trauma. Upotrebu crteža i igre Freud koristi za uspostavljanje odnosa s djecom, razumijevanje dječjeg ponašanja i kao pomoć za razvitak psihofizičkog stanja. Ukoliko terapeut želi dobiti spontanu sliku dječjeg karaktera, stanja i potreba tada pušta dijete da samo odabere temu koju će crtati. U suprotnom zadaje temu i koristi crtež kao neverbalnu komunikaciju i grafički prikaz problema.
Likovno izražavanje i crtanje ima cilj razviti djetetove spoznajne funkcije, vizualnu percepciju i memoriju, motoriku ruku, razvoj pažnje i koncentracije, kognitivni razvoj ali i poticanje dječjeg emocionalnog razvoja koje je glavna komponenta formiranja ličnosti.

4.2. CRTEŽ - DIJAGNOSTIČKO SREDSTVO

1940. godina pojavila se ideja da bi se crtež mogao koristiti za određivanje emocionalnih problema. U svrhu istraživanja razvili su se projektivne tehnike koje polaze od pretpostavke da se ljudi bolje izražavaju neizravno, bili oni svjesni toga ili ne.

,,Projektivne tehnike su indirektno, neizravno sredstvo ispitivanja koje ispitaniku omogućuje da projicira svoje osjećaje i uvjerenja na treću osobu ili na neki drugi objekt." (Škrbina, 2013:112)

Projektivne tehnike temelje se na ideji da crtež odražava dječju osobnost, emocije i stavove kroz određene teme. Crtež sam po sebi ne može biti dijagnostičko sredstvo već je pomoć uz ostale dijagnostičke metode pomoću kojih se dolazi do procjene.

Neki od testova koji se koriste u dijagnosticiranju problema su:

1. Rorschachov test mrlja

   Ovim se testom ocjenjuje asocijativna sposobnost ličnosti i opažanja.

   Tehnika se sastoji od kapljice tinte na papiru kojeg presavijemo te dolazi do stvaranja mrlje određenog oblika, tj. simetrične mrlje.

   Otisak se pokazuje pacijentu i traži se da opiše što vidi, što mrlja za njega predstavlja.

   Odgovor je stanje pacijentove mašte, imaginativne i perceptivne sposobnosti te intelektualnog kapaciteta.

2. Test ,,Kuća-Drvo-Čovjek"

   Ovim se testom utvrđuje intelektualno funkcioniranje djeteta na temelju njegova tri crteža o kojima se kasnije postavljaju određena pitanja.

   Crtež kuće daje informacije vezane za njegov dom i obitelj, dok drvo predstavlja psihološki razvoj i odnos prema okolini.

   Test otkriva stavove i samopercepciju pacijenta.

   Evaluacija se provodi na prisutnosti ili odsutnosti detalja, proporcija, perspektive ili korištenja boja.

3. ,,Baum test - crtež drveta"

   Ovaj test jednostavan je za ocjenjivanje ličnosti pojedinca.

   Od ispitanika se traži da nacrta drvo pri čemu se očekuje da bude nacrtano središte / deblo, krošnja, grane, lišće i cvjetovi ili plodovi te korijen u zemlji.

   Očekuje se da će nacrtano drvo biti približno točnih proporcija u odnosu na papir ida će kompozicija biti dobro smještena na papir. Drvo simbolizira rast i razvoj, ali i projekciju vlastitog *Ja*. Drvo zapravo predstavlja pacijenta u odnosu na snagu i poteškoće.

4. ,,Crtež ljudske figure"

   Ovaj test otkriva osobine ličnosti uz razinu intelektualnog rast i apstrahiranja te emocionalnog i obrazovnog potencijala.

Svaki detalj prilikom crtanja ima svoju psihoanalitičku simboliku.

Crtež kreće od risanja pred - punoglavca i punoglavca čije su karakteristike grafički prikazi bez jasnih detalja ili postoji samo lice i pokoji ud.

Zatim dolazi prijelazno razdoblje u kojem se uz lice crta još linija za tijelo, ruke i noge. U ovom razdoblju glava bude predimenzionirana u odnosu na tijelo ili obrnuto.

Uobičajen crtež čovjeka prikaz je lica, tijela, ruku i nogu i donekle nekakvom odnosu sukladnom godinama pacijenta.

5. ,,Nacrtaj čovjeka"

   Ovaj test pruža uvid u pacijentovu ličnost, odgovori su brzi a djeca se odazivaju na testiranje.

   Strukturalna svojstva poput veličine, linije, sjenčanja i kompozicije ljudskog lika pouzdaniji su od detalja.

4.3. CRTEŽ FIGURE I EMOCIONALNI INDIKATORI

U tablici 2 vidljivi su opisi i tumačenja emocionalnih indikatora prema kronološkoj dobi koji se mogu pojaviti na dječjem crtežu. (Škrbina, 2013:122-156)

Emocionalni indikator	Opis emocionalnog indikatora	Tumačenje emocionalnog indikatora
-Dob od 5 do 12 godina -Dob od 12 do 14 godina		
NEOBIČNOSTI U PRIKAZU LJUDSKOG LIKA		
Monstruozni, groteskni, bizarni likovi	-Figure ljudskog lika s neljudskim obilježjima, uništeni, apsurdni, smiješni -Neadekvatan crtež, prijezir, neprijateljstvo kroz prikaz klauna	-Nesigurnost, osjećaj neadekvatnosti, nesamopouzdanje, zbunjenost emocijama, bespomoćnost -Doživljaj sebe kao stranca,besmislene i nepotpune osobe, teškoće pri uspostavljanju odnosa s drugima
Prozirnost likova	-Prozirnost glavnih dijelova tijela	-Impulzivnost, tendencija spontanom, slaba tolerancija

	-Nezrelost, impulzivnost, tjeskoba i strah vezani uz seksualno ponašanje	na frustracije, nedosljednost, slaba unutarnja kontrola -temperamentnost, nezrelost
Izrazito ukošeni likovi	-Nacrtani likovi ukošeni su oko 15 stupnjeva u odnosu na vertikalu - Nacrtani likovi ukošeni su oko 12 stupnjeva u odnosu na vertikalu	Opća nestabilnost, nedostatak sigurnog uporišta, narušena ravnoteža -Nesigurnost, nekompetentnost
Mali, sitni likovi	Crtež 5 cm ili manji	-Ekstremna nesigurnost, povlačenje, depresija -Sramežljivost, bojažljivost, povučenost, nesigurnost, zbunjenost, povlačenje u sebe
Velik lik	Crtež 23 cm ili veći	-Nezrelost, slaba unutarnja kontrola, impulzivnost
GLAVA		
Sitna glava	-Neproporcionalna glava u odnosu na tijelo (1/10) - Neproporcionalna glava u odnosu na tijelo (1/8)	-Osjećaj intelektualne inferiornosti -Nesigurnost, osjećaj nekompetentnosti
LICE		
Sjenčanje lica	Namjerno sjenčanje cijelog ili dijela lica	-Teža anksioznost, narušena slika o sebi -Anksioznost, tjeskoba i nemir prema vlastitom tijelu, zabrinutost, neodlučnost, strah
OČI		
Prekrižene oči	Oba su oka prekrižena, okrenuta prema unutra ili van	-Neprijateljski stav prema okolini, ljutnja,buntovnost -Ljutnja, agresivnost, ogorčenost, napadački stav, osvetoljubivost
Nedostatak očiju	Oči u potpunosti nedostaju	-Socijalna izolacija, negiranje problema, bijeg u svijet mašte od okoline -Uznemirenost, osjećaj tjeskobe
NOS		
Nedostatak nosa	Nos nedostaje ili se vide samo nosnice	-Plašljivost, povučenost, nedostatak agresije, nisko samopouzdanje -Plahost i sramežljivost

USTA		
Nedostaju usta	Nedostatak usana	-Tjeskoba, povlačenje u sebe, pasivni otpor, nema komunikacije s okolinom, perfekcionizam, depresija - Plahost i sramežljivost
ZUBI		
Jedan ili više zubi	Prikaz lika s jednim ili više zubi	-Agresivnost -Ljutnja i agresija
VRAT		
Osjenčan vrat	Osjenčan vrat	-Borba s kontrolom impulsa -Tjeskoba
Nedostaje vrat	Nema vrata, veze između glave i tijela	Tjeskoba, nezrelost,loše ponašanje
TIJELO		
Sjenčanje tijela ili udova	Osjenčano tijelo ili dijelovi (zabrinutost vezana uz osjenčani dio)	Anksioznost vezana uz tijelo ili uz aktivnosti vezane za tijelo (seksualno zlostavljanje)
Nedostatak tijela	Potpuna odsutnost tijela	Naznaka psihopatologije, intelektualne i neurološke poteškoće, emocionalni poremećaji
UDOVI		
Asimetrija udova	Jedan od udova razlikuje se od ostalih	-Siromašna koordinacija, fizička nespretnost i slabost -Impulzivnost
Ruke uz tijelo	Nema prostora između tijela i udova	-Kruta unutarnja kontrola, loši međuljudski odnosi -Sramežljivost i plahost
Kratke ruke	Ruke puno kraće u odnosu na tijelo	-Povlačenje, nedostatak socijalnog kontakta -Sramežljivost i plahost
Dugačke ruke	Predugačke ruke u odnosu na tijelo	-Agresivnost prema drugima -Ljutnja i agresivnost
Nedostatak ruku	Nema ruku ili su vidljivi samo izobličeni dlanovi	-Anksioznost, krivnja zbog društveno neprihvatljivog ponašanja -Nesigurnost, osjećaj nekompetentnosti
Veliki dlanovi	Ruke i dlanovi preveliki u odnosu na tijelo	Agresija, ljutnja
Sjenčanje dlanova	Osjenčani dlanovi	Strah vezana uz aktivnosti vezane za ruke, briga, tjeskoba
Odrezani dlanovi	Nema, odrezani su dlanovi i prsti	-Krivnja zbog neke radnje, nemogućnost sudjelovanja u nekoj aktivnosti

		-Nesigurnost
Slijepljene noge	Noge spojene bez razmaka	-Zategnutost, pokušaji kontroliranja vlastite sposobnosti, zabrinutost zbog nekakvog seksualnog čina -Tjeskoba
Nedostatak nogu	Nema nogu ili stopala	Tjeskoba i nesigurnost vezana uz noge
GENITALIJE		
Genitalije ili gola figura s genitalijama	-Stvarni ili simbolički prikaz genitalija -Realističniji prikaz golog tijela, seksualnih obilježja, grudi	-Akutna tjeskoba, uznemirenost, agresivnost -Ljutnja i agresija
DRUGO		
Siromašna integracija dijelova tijela	Jedan ili više dijelova tijela nisu nacrtani ili se jedva dodiruju s tijelom	Nezrelost, nestabilnost, impulzivnost
Tri ili više likova na crtežu	Nacrtani likovi nisu međusobno povezani	Nedostatak vlastitog identiteta

Tablica 2

4.4. CRTEŽ – SIMBOLIKA LIKOVNOG IZRAZA

U analizi likovnih radova služimo se simboličkim značenjima linija, boja i oblika.

- RAVNE LINIJE - crtanje ravne linije zahtijeva kontrolu ruke i koncentraciju. S obzirom da djeca pretežito teže crtanju kružnih oblika, crtanjem ravnih linija razvijaju osjećaj za namjeru. Ravne linije pokazatelj su da je dijete otkrilo prvu dimenziju, prostor i smjer
- VODORAVNE LINIJE - korištenjem vodoravnih linija vidimo pokušaje orijentiranja u prostoru, mir, odmor
- OKOMITE LINIJE - okomitim linijama stvara se dojam kretnje u visinu ili dubinu, volja za napretkom, osjećaj sigurnosti
- KOSE LINIJE - kretanje, nesigurnost, nestabilnost
- VALOVITE LINIJE - valovite linije izražavaju snažne emocije, pravilnost, oslobođenje od straha i ritmičnost ukoliko se ponavljaju

- IZLOMLJENE NABACANE LINIJE - uznemirenost, grubost, psihički strah od gubitka, bol
- IZLOMLJENE ZATVORENE LINIJE (trokut) - izolacija, želja za slobodom
- KVADRAT - pojedinac je svjestan sebe i razlike u odnosu na druge
- KRUG - harmonična i zatvorena linija koja simbolizira cjelinu i mir
- KOMBINIRANI OBLICI - usklađivanje polariteta
- TOČKE - neki događaju traju određeno vrijeme

4.5. CRTEŽ – KOMUNIKACIJSKO SREDSTVO

Izražavanje govorom je najčešće ali ne može u potpunosti izraziti sve što pojedinac posjeduje. Stoga likovni jezik, koji je jednostavniji i lakši za komuniciranje a ujedno i stariji od pisma i govora, omogućuje pojedincu jednostavnije izražavanje svjesnog i nesvjesnog.

Likovno izražavanje u svrhu komunikacije slobodna je aktivnost bez teme, utjecaja i korekcije. Likovni neverbalni izraz omogućuje pojedincu izražavanje osjećaja kroz likovne forme. Sam proces izrade crteža ali i proživljeno iskustvo tijekom stvaranja od iznimne je važnosti. Crtanje je djeci prirodan način komunikacije gdje se mogu slobodno izraziti o strahovima, problemima, razmišljanjima i zadovoljstvima pa nije neobično što stručnjake u odgojno - obrazovnim institucijama dječji crtež iznimno zanima.

Dok dijete crta ono reagira spontano i otkriva elemente koje bi obično skrivao svjesno ili nesvjesno, a uz to razvija komunikacijske vještine s ostalom djecom i odraslima iz okoline.

4.6. CRTEŽ – TERAPIJA

Mnogi stručnjaci smatraju crtež važnim terapijskim sredstvom kod djece i odraslih.

Crtež se kao terapijsko sredstvo primjenjuje kod osoba oboljelih od psihičkih bolesti, u radu sa zlostavljanim i hospitaliziranim osobama, osobama s ADHD poremećajem, intelektualnim poteškoćama, u radu s autističnom djecom, ovisnicima i osobama treće životne dobi.

4.6.1. Crtež u radu s psihički oboljelim osobama

Crtež i slika zauzimaju posebno bitno mjesto među brojnim tehnikama i metodama u terapijskom i dijagnostičkom procesu, istraživanju i liječenju psihičkih poremećaja.

Crteži oboljelih osoba često su se kroz povijest uspoređivala s dječjim radovima, a interes za iste uglavnom su pokazivati teoretičari i umjetnici više od psihijatara koji nisu imali dovoljno osjetljivosti za ove produkcije. S vremenom opada interes umjetnika i teoretičara a povećava se zanimanje psihijatrijske struke.

Na radovima psihički oboljelih osoba tipične su karakteristike poput nerealne anatomije tijela, nepoznavanja perspektive, kompozicije i sklada boja, ali i prožimanje raznoraznih kombinacija poput stvarnog i nestvarnog, realnog i nerealnog, svega onoga što se do tada u umjetnosti nije pojavljivalo.

Prinzhorn[4] (1968.) se bavio istraživanjem i prikazivanjem radova pojedinaca oboljelih od shizofrenije a iste ne uspoređuje s umjetničkim izrazom već s ljudskom potrebom oblikovanja. U radovima očituje otuđenje od stvarnosti, emocionalnu hladnoću i mnoštvo nesvjesnih elemenata, pokušaj da pojedinac nešto prikaže realnim nije moguć s obzirom da on realno ne vidi na način na koji vidi zdrava osoba.

Nakon njegovih istraživanja i zapažanja, mnogi su se drugi počeli zanimati za ovo područje. Pažnja se počela posvećivati afektivnim, intelektualnim i psihofizičkim funkcijama, a crtež je postao sredstvo koje bolesniku omogućuje odvajanje sebe od unutarnjih problema.

Otkrivanje svijeta pojedinca i njegov odnos s okolinom u psihoterapijskom tretmanu ukazuju na vrstu i obilježje odnosa i učinka terapije. Oboljele treba ohrabrivati i poticati na likovni izraz jer uz dobar terapijski odnos u likovnim će se radovima pojaviti svjesni i nesvjesni sadržaji, konflikti i otpori. Likovna terapija može se prilagoditi osobama različitih dobnih skupina ali i različitim vrstama psihičkih oboljenja s ciljem smanjivanja pasivnosti i povlačenja, a povećanjem interesa za razvoj zadovoljstva, samoostvarenja, kulturacije i aktivnim sudjelovanje u svakodnevici.

Jedna od glavnih karakteristika shizofrenije jest iskrivljeno viđenje realne stvarnosti i zamjenjivanje iste fantazijama i imaginacijama. Iz tog razloga na radovima oboljelih možemo uočiti elemente poput stereotipije, automatizma, manirizma, stilizacije, ornamentiranja, deskripcije, narativnosti, deformacija, itd.

[4] Hans Prinzhorn bio je njemački psihijatar i povjesničar umjetnosti. 1922. godine objavio je prvu i najutjecajniju knjigu *„Artistry of the Mentally Ill"* bogato ilustriranu primjerima kojima je Jean Dubuffet bio izrazito inspiriran, a tada je i osmišljen termin Art Brut

Značajke crteža oboljelih od shizofrenije[5]:

- Prostorna je površina nerazmjerno likovno korištena u smislu odnosa premalo - previše
- Dominiraju simbolički znaci kao arhaizmi, kondenzacija i preklapanje objekata te kontaminacija
- Preteže apstrahiranje, geometrijska shematiziranje, ali i dismorfizmi
- Obojenje je disharmonično
- Objekti su providni
- Ljudske figure su izolirane
- Sklonost irealnom i bizarnom prisutnije no drugdje
- Zadržavanje na fragmentu koji zamjenjuje cjelinu i obrnuto ispuštanje dijelova
- Disproporcija i neravnoteža u kompoziciji
- Stereotipije kao osiromašivanje ličnosti
- Fantastični likovi, u prolazu kroz kaos misli

Elementi za analizu kreativnih ostvarenja kod osoba oboljelih od shizorenije[6]:

- Prevalencija forme i sadržaja te njihov odnos
- Koliko je u urađenom prisutan diktat unutrašnjeg zbivanja i je li na slici vidljivo
- Kakva je opažajna sačuvanost i kolike su joj dimenzije
- Kako se na crtežu manifestira stupanj socijalne maturacije
- Kakva je psihomotorna spretnost te koordinacija finih pokreta šake
- Kako se koriste emocionalna iskustva
- Ponašanje u prostornim odnosima površine papira
- Odnos konkretnog i apstraktnog rasuđivanja
- Razvijenost imaginativne sposobnosti
- Koliko je stečena predodžba o shemi tijela
- Kako se odnosi prema zbivanju u okolini i koliko prima takve utjecaje
- Kakav je energetski potencijal
- Kako komentira naslikano
- Postoje li razlike u crtežu po dobi, spolu ili zanimanju

[5] Značajke crteža oboljelih od shizofrenije (Pražić, 1987.)
[6] Ibid

Edvard Munch, norveški slikar, začetnik ekspresionizma kao umjetničkog pravca bolovao je od shizofrenije. Karakteristike njegovih djela jesu anksioznost i morbidne teme. Na djelima se mogu pročitati asocijativne veze koje dominiraju umjetnikovim životom i tendencija da se iste zamijene fantazijom, te patološke ideje i prizori halucinacija.

Epilepsija je također psihička bolest kod koje dolazi do iznenadnih napadaja praćenim grčevitim trzajima i gubitkom svijesti. Hipokrat je epilepsiju nazvao bolešću mozga. Epilepsija je poremećaj stanica moždane kore koje postanu prenadražene i reagiraju na razne stimulanse poput mirisa, zvuka ili optičkih senzacija. Prije i tijekom napada oboljeli vide šarene slike.

Poznati umjetnik Vincent Van Gogh bolovao je od epilepsije od koje su umrli i drugi članovi njegove obitelji. Van Goghovi napadaji ponekad su znali trajati od petnaest do trideset dana, a u periodima dok ih nije imao stvarao je djela. Mučile su ga noćne more, vizualne i slušne halucinacije a zbog istih napadaja si je odrezao uho kasnije u životu. Djela mu odišu skladom, harmonijom, dinamikom, točnošću, nema deformacija niti neproporcionalnosti.

Za likovno izražavanje pojedinaca oboljelih od epilepsije karakteristične su religiozne teme i sklonost prema siromašnoj populaciji, te oblik slike s koncentrirajućim krugovima i bogatstvo boja.

Crteži psihički oboljelih osoba razlikuju se s obzirom na konkretne karakteristike svake bolesti, dakle nije važno što bolesnik gleda već kako gleda i na koji način izražava viđeno. Analiza radova provodi se sukladno karakterističnim značajkama bolesti i korištenjem određenih elemenata crteža.

4.6.2. Crtež u radu sa zlostavljanom i zanemarenom djecom

Crtež je također od iznimne važnosti u radu sa zlostavljanom djecom jer je učinkoviti terapijski medij koji omogućuje lakše izražavanje od verbalne komunikaciju, ali tijekom terapije trebaju se poštivati potrebe pojedinca.

Neverbalna komunikacija likovnim izrazom omogućuje pojedincu izražavanje strahova, briga i trauma te proces oporavka.

Crtanje je djeci prirodno pa je i sam proces izražavanja crtanjem vrlo jednostavan i ne stresan, a neki psihijatri smatraju da art ekspresivne terapije pružaju "samo umirujuća" iskustva te smanjuju stres i posttraumatske stresne situacije.

Karakteristike crteža zlostavljane i zanemarene djece su monokromatski crteži puni falusnih simbola s elementima agresije i depresije. Crtež daje vrijedne informacije o cjelokupnoj situaciji pa i samom zlostavljaču, a da bi se došlo do istih terapeut ponekad postavlja različite zadatke pojedincu, primjerice:

,,Nacrtaj neku sliku."

,,Nacrtaj sebe."

,,Nacrtaj sliku čovjeka."

,,Nacrtaj sliku svoje obitelji."

,,Nacrtaj kad tvoja obitelj nešto radi."

,,Nacrtaj sliku (mogućeg zlostavljača)."

Ukoliko terapeut dođe do određenih informacija, ali se javljaju teškoće u verbalizaciji o zlostavljaču, potrebno je zadati još neke zadatke poput:

,,Nacrtaj sliku (identificiranog zlostavljača)."

,,Nacrtaj gdje se (zlostavljanje) dogodilo."

,,Nacrtaj što je (zlostavljač) radio."

,,Nacrtaj sliku (stvar ili dijela tijela) koje je upotrijebio."

Dijete crtežom može prepričati događaje koji su mu se dogodili, ali uz crtež se obavlja i struktuiran intervju radi olakšavanja cjelokupne situacije. Djetetu je možda preteško detaljno nacrtati situaciju koja mu se dogodila pa postavljanjem pitanja uz crtanje dolazi se do potrebnih odgovora. S obzirom na proživljeno traumatično iskustvo crtež omogućuje uvid u djetetovo psihofizičko stanje, njegov odnos prema sebi i svome tijelu.

4.6.3. Crtež u radu s djecom kojoj je dijagnosticiran ADHD poremećaj

Posljednjih godina povećao se broj djece s ADHD-om.

Uz tretman koji se provodi sukladno poremećaju koriste se i razni art pristupi, a crtež ima mnogo prednosti bez obzira provodi li se grupno ili individualno. Crtanje je aktivnost usmjerena prema djetetu koje na taj način uči koristiti vizualne vještine, omogućuje korištenje

izravne vizualne snimke osjećaja i ideja što je iznimno važno za djecu s ADHD-om koja imaju poteškoća s pamćenjem već naučenih sadržaja.

Likovna aktivnost zahtjeva vještine slušanja, promatranja, fokusiranja, planiranja i organizaciju materijala i prostora. Stručnjaci smatraju da je terapiju i aktivnost bolje provoditi grupno nego individualno s obzirom da na taj način djeca poboljšavaju sliku o sebi, socijalne vještine, vještine učenja i postizanja uspjeha. Bitno je stvoriti atmosferu povjerenja kako bi se dijete sigurno i opušteno izrazilo bez straha od izrugivanja ili smijanja od strane drugih.

Također je bitno naglasiti da likovna aktivnost ne mora biti ograničena na mirno izražavanje i crtanje.

Likovni jezik vrlo je prilagodljiv i zanimljiv a nadasve kreativan, pa izražavanje, na primjer, prskanjem boje po papiru može djecu potaknuti da se više opuste i prihvate bolje samu aktivnost. Naime nije bitan krajnji rezultat već sam proces stvaranja i prepoznavanje konkretnih elemenata vezanih za problem koji se pokušava otkriti.

Tehnike rotacijskog slikanja, sprej-slikarstvo, crtanje uz ples, mrlje boje, oslikavanje tijela samo su neke od mogućih, ali potrebno ih je prethodno dobro isplanirati, kako i svaku likovnu aktivnost, s obzirom na razvojnu dob, koncentraciju, interese i motoričke sposobnosti djece.

4.6.4. Crtež u radu s osobama s intelektualnim poteškoćama

Na karakteristike dječjeg crteža utječu dob, intelektualno-emocionalne stimulacije, edukativni postupci, individualna i karakterna obilježja, ličnost djeteta (urođena ili stečena), utjecaj okoline, obitelji i nastavna motivacija pojedinca. Sva djeca imaju potrebu likovno se izražavati, pa tako i ona s intelektualnim poteškoćama. Prilikom likovnog izražavanja dijete koje ima intelektualne poteškoće koristi sve svoje sposobnosti ne bi li prikazalo predmet i pojave koje ga okružuju unatoč tome što nema točnu predodžbu o njima.

Karakteristično je za djecu s intelektualnim poteškoćama da imaju odgođen razvoj govora, motoričkih vještina, kognitivne interakcije i psihoemocionalne poteškoće koje utječu na funkcioniranje i prilagodbu. Te se poteškoće mogu ublažiti raznim metodama i strategijama kroz igru, maštovito i kreativno izražavanje, govor i socijalnu interakciju.

Iz crteža pojedinca može se zaključiti zaostaje li u intelektualnom razvoju. Na primjer smatra se da faza šaranja traje do treće godine djetetova života, a ukoliko se susretnemo s djetetom

od devet godina koje se likovno izražava šaranjem karakterističnim za trogodišnjake, možemo shvatiti da postoji problem u razvoju likovnog izražavanja u odnosu na kronološku dob. Dakle crteži djece s intelektualnim poteškoćama odlikuju se ranijim fazama crtanja.
Pacijenti prolaze kroz faze napretka ali puno sporije od djece bez poteškoća u razvoju, a vidljive su i individualne razlike između svakog pojedinca. S obzirom da djeca u ovoj skupini imaju mnogo problema vezanih uz komunikaciju te su na taj način izrazito ograničena što može potaknuti usamljenost i separaciju, treba im omogućiti siguran, neutralan prostor u kojemu mogu poraditi na problemima s kojima se susreću, upoznati se i prihvatiti, ali i art ekspresivno izraziti.
Iz crteža možemo pročitati u kakvoj okolini dijete boravi, kakav je njegov stav prema obitelji i životu. To uglavnom pročitamo iz likovnih elemenata i emocionalno obojen crtež.

4.6.5. Crtež u radu s djecom kojoj je dijagnosticiran autistični poremećaj

,,Za autistični poremećaj karakteristična je tzv. autistična trijada problema; izrazito i trajno oštećenje razvoja socijalnih interakcija, razvoja verbalne i neverbalne komunikacije te imaginativne aktivnosti, uz izrazito ograničen, repetitivan i stereotipan repertoar ponašanja, interesa i aktivnosti." (Škrbina, 2013:139)
Likovni program za osobe s autizmom mora biti individualiziran i prilagođen sposobnostima i potrebama svakog pojedinca, a crtež može biti izrazito korisno sredstvo u terapiji.
Cilj uključivanja djece s autizmom u likovne programe jest interakcija, komunikacija i socijalizacija s drugom djecom i odraslima. Kreativnim aktivnostima omogućuje se preusmjeravanje nepoželjnih i destruktivnih ponašanja u poželjno i svrhovito.
,,Modeli ponašanja djece s autizmom ograničeni su, ponavljajući i stereotipni te je česta zaokupljenost ograničenim područjem interesa, tzv. fascinacija." (Škrbina, 2013:139)
Poželjno je takvu fascinaciju prepoznati i pokušati preusmjeriti prema svrhovitom ponašanju, na primjer dati mu da slika prolijevanjem boje na podlogu te mu na taj način usmjeriti fokus s razlijevanja sline na razlijevanje boje.
Djeca s autizmom mogu biti hiposenzitivna ili hipersenzitivna s obzirom na njihov specifični senzorni sustav pa sukladno tome treba pripremiti likovne aktivnosti i materijale.

Također imaju problem s maštom, pisanjem priče ili bilo kojim drugim kreativnim procesom. Izrazito su im razvijene vizualno - spacijalne vještine tako da pojedinci mogu lakše učiti i zapamtiti informacije koje su prikazane u vizualnom obliku, a problem se javlja kod predmeta koje nije moguće slikovito zamisliti ili predočiti. Na osnovi navedenog koristi se alternativna metoda komunikacije PECS (komunikacija putem slikovnih prikaza) za koncepciju razgovora, slušanje, govor, mišljenje dok se za emocije koriste boje.

Tijekom likovne aktivnosti djetetu je potrebno dati konkretnu pohvalu za rad. Konkretno u smislu ,,*Lijepo si to obojio*", a ne ,,*Ide ti jako dobro*" jer on možda uz bojanje i lupa nogom o pod pa bi mogao pogrešno shvatiti pohvalu.

Neka djeca s autizmom izrazito su nadarena za umjetnost. Potrebno je rano prepoznati posjedujući talent te mu omogućiti razvitak istoga što može rezultirati zadovoljstvom i uspjehom, ali i boljim funkcioniranjem u društvu. Možemo zaključiti kako je djeci s autizmom potrebno pružiti mirno i stabilno okruženje bez ometajućih faktora u kojem se mogu kreativno i likovno izraziti u skladu s mogućnosti i potrebama, bez nepotrebnog preopterećivanja ili aktivnosti koje zbunjuju i dezorijentiraju pojedinca.

4.7. FRAKTALNI CRTEŽ

Fraktalni crtež sadržava golem broj podataka sadržan u maloj strukturi koji odgovaraju podacima u velikoj strukturi. Metoda nastala 1990. godine, otkriva čovjekovu podsvijest i unutarnje stanje. Prvotna ideja je da pojedinac sjedne, stavi ispred sebe podlogu za crtanje te žmireći iz jednog poteza s obje ruke nacrta nešto. Nakon toga nacrtani crtež treba i obojiti.

Unutarnje stanje pojedinca nazire se u finoj motorici ruke.

Na crtežu možemo primijetiti svakojake crte, linije, oblike. Meke, oštre, istaknute, tanke linije iskazuju čovjekove osjećaje, a boje kojima ispunjava crtež ukazuju na njegove osjećaje.

Pokazalo se da osobe koje biraju boje određene vrste i intenziteta jesu potištene i zatvorene (tamne, nežive boje) ili smirene i otvorene (mnogo različiti svijetlih boja).

Iz veličine crteža također se može uočiti problem. Naime, ako je crtež suviše mal i stisnut pojedinac osjeća strah i traumu vjerojatno uzrokovanu u djetinjstvu zbog čega mu je teško donositi odluke. Ukoliko se na crtežu događaju mnoga preklapanja pojedinac je ispunjen srećom, radošću i opušten je.

Crtež sadrži kognitivne funkcije, funkcije mozga koje utječu na to što je ruka nacrtala. Kognitivne funkcije preko motorike omogućuju vježbanje dinamike ritma i raznim situacijama.

5. ISTRAŽIVANJE U CENTRU ZA ODGOJ I OBRAZOVANJE „IVAN ŠTARK" OSIJEK

U svrhu pisanja diplomskog rada provela sam nekoliko sati sa štićenicima Centra za odgoj i obrazovanje ,,Ivan Štark" Osijek. Radionice su održane u grupi od troje djece: Emanuela 13 godina, seksualno, psihički i fizički zlostavljano dijete; Stjepan 12 godina, zanemareno dijete i Tin 17 godina, dijete s autizmom.

Zadaci su bili da nacrtaju obitelj, sebe, što žele biti kada odrasti (na njihovu inicijativu) i crtež do predlošku.

> *Crtanje po predlošku - Štetno je i nepotrebno zahtijevati od djece bilo kakvo precrtavanje ili izražavanje prema šabloni. Izbjegavanjem ikakvih imitacija potiče se samostalnost, originalnost te razmišljanje i eksperimentiranje vlastitim djelom i izrazom.*

Iako crtanje po predlošku nije najbolja metoda izražavanja, ugrožava kreativnost i likovno izražavanje pojedinca, ipak su radili taj zadatak na inicijativu učiteljice likovne kulture prema čijem mišljenju Tin kao dijete s autizmom nema sposobnost apstraktnog stvaranja i izražavanja, te mu se na ovaj način olakšava likovni izraz. S obzirom da Tin ima autizam i nema sposobnost apstraktnog stvaranja i izražavanja, način njegovog likovnog izražavanja bazira se uglavnom na predlošcima po kojima ga usmjeravaju. Učiteljica mu pokaže neke motive i oblike kojima se može služiti pri stvaranju svojih radova. U skladu s tim odlučila sam na temelju crteža po predlošku usporediti međusobne individualne razlike u njihovim crtežima.

5.1. EMANUELA, 13 godina

Emanuela je štićenica Centra za odgoj i obrazovanje "Ivan Štark" Osijek. Ima 13 godina i seksualno je, psihički i fizički zlostavljano dijete.

Prilikom upoznavanja Emanuela je opuštena i komunikativna, pomalo se osjeti odbojan stav prema radu, ali ipak surađuje.

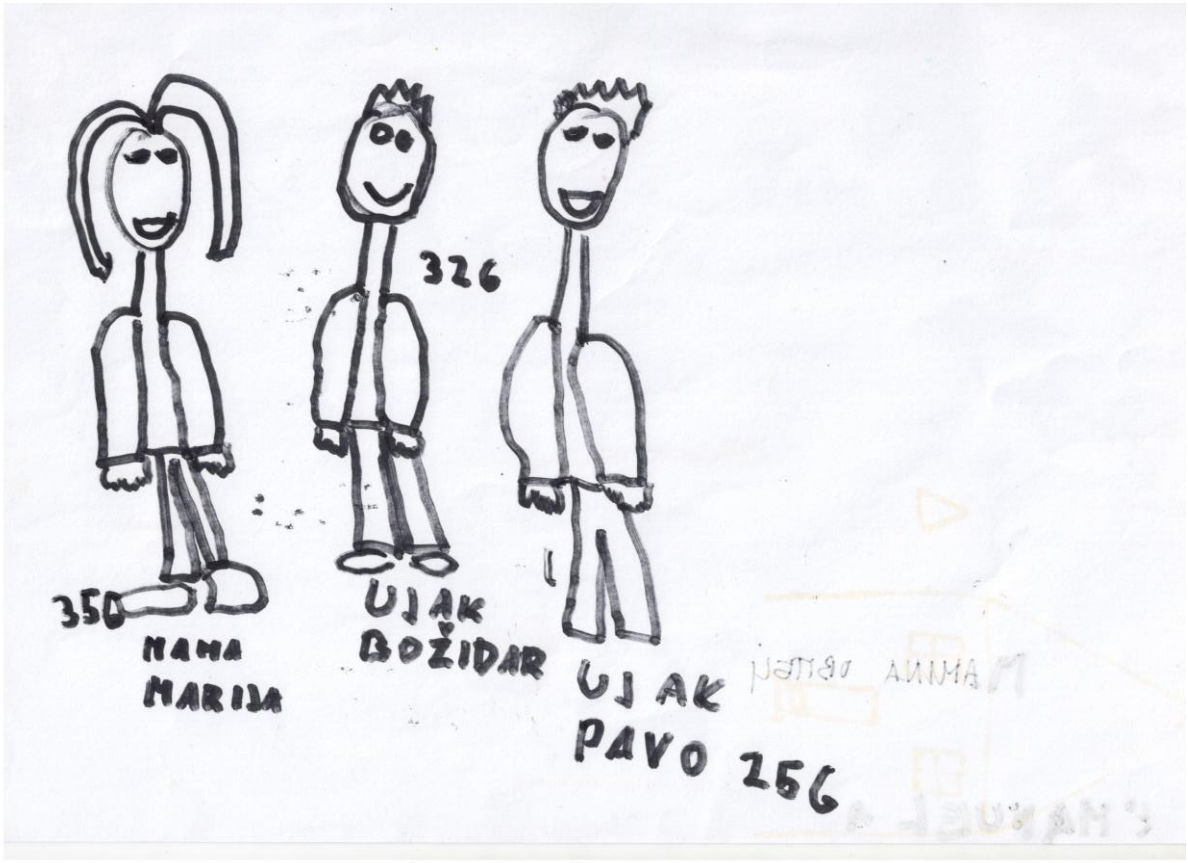
Prvi zadatak je da nacrta svoju obitelj.

Emanuela pita što točno treba nacrtati s obzirom da ona ima "više" obitelji. Sve ima "umiješano", mamu, tatu, maćehu koja ima dvoje djece iz prvog braka, tetu Renatu i Domagoja te dva psa, Minu i Domdoma. Odgovaram joj da može nacrtati sve.

Na PRILOGU 1 i PRILOGU 2 možemo vidjeti da je obitelj podijelila na dva papira, dok je kompozicija malo spuštena prema dnu papira. Na prvom se nalaze mama Marija (35 godina), ujak Božidar (32 godine) i ujak Pavo (25 godina). Svi su otprilike od jednake važnosti što vidimo po veličini likova i svi su nasmiješeni. Po fazi crtanja vidimo da je Emanuela ostala u fazi razvoja vizualne sheme (od 6 do 9 godina). Crteži su dvodimenzionalni, nema naznaka trodimenzionalnosti niti detalja karakterističnih za određeno spolno obilježje osim naznaka na kosi, žene imaju dužu kosu. Nikakvi detalji nisu prikazani.

Proporcije likova u skladu su s obzirom na način izražavanja i stanje pojedinca.

Na svim likovima uočavamo ruke priljubljene uz tijelo, znak loših međuljudskih odnosa, sramežljivosti i plahosti. *Ujak Božidar* jedini na crtežu ima spojene noge što može ukazivati na zabrinutost zbog nekakvog seksualnog čina ili nesigurnosti u sebe. Nedostatak nogu kod *ujaka Pave* ukazuje na tjeskobu i zabrinutost na aktivnosti s nogama.

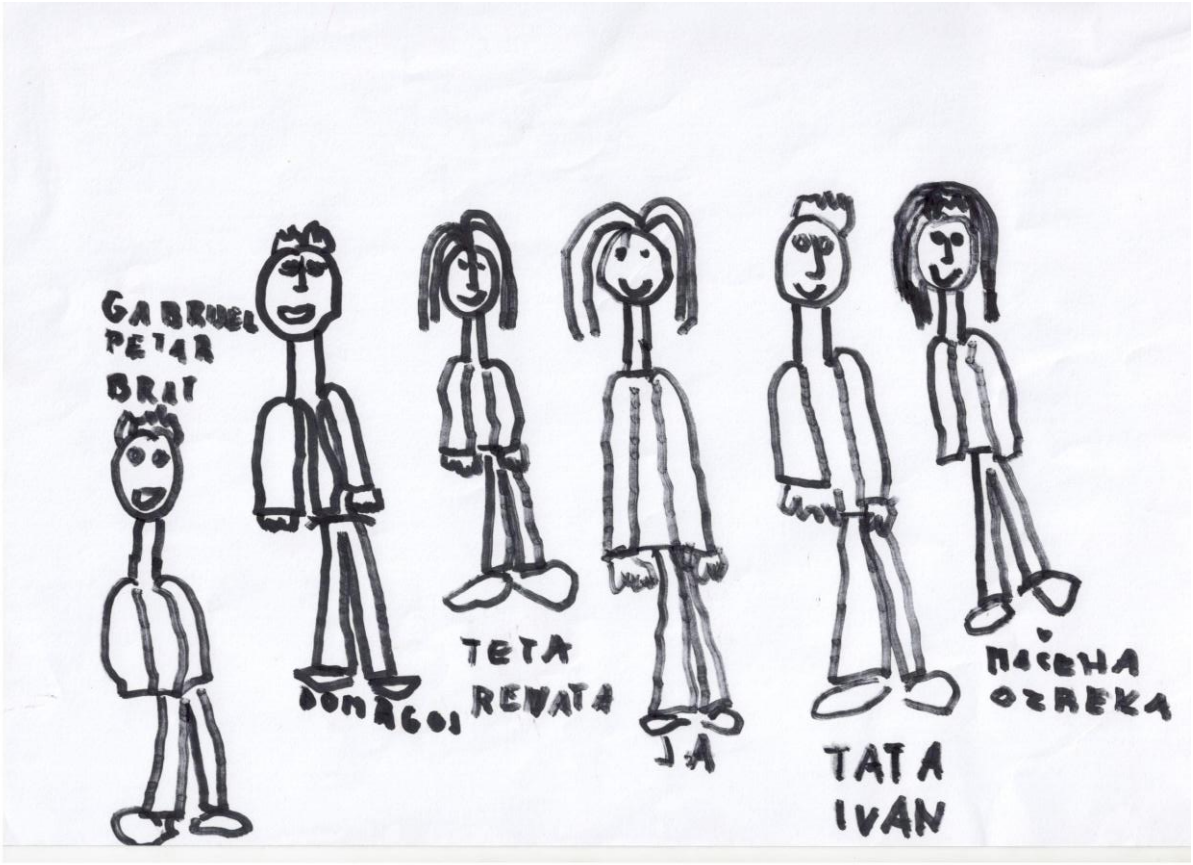

PRILOG 1

Na drugom crtežu, PRILOG 2, nacrtala je brata Gabrijela Petra, Domagoja i tetu Renatu, sebe, tatu Ivana i maćehu Ozrenku.

Ovdje vidimo ista obilježja kao i kod prvog crteža osim da su dva lika na crtežu bitniji od ostalih. Sebe i oca nacrtala je znatno veće u odnosu na ostale. Tijekom crtanja razgovaram s Emanuelom o obiteljskoj situaciji. Objašnjava da se odselila od majke zbog obiteljskih problema između oca i majke. Sada živi kod Domagoja i Renate i lijepo joj je. Kompozicija i proporcije su iste kao na prethodnom radu.

Na crtežu maćehe i brata vidimo nedostatak šaka što upućuje na osjećaj krivnje i nesigurnosti zbog neke aktivnosti s njima, a kod brata vidimo još i nedostatak nosa što može značiti sramežljivosti i povučenost prema toj osobi.

PRILOG 2

Drugi put održavamo radionicu. Današnji zadatak Emanuela je prihvatila s oduševljenjem. Vesela je, smirena i komunikativna. Pitam ju što voli kod sebe. Odgovara da voli svoju kosu.

„Volim svoju kosu i zato ju njegujem, stavljam rajf i španglice."

Dok crta razgovaramo o svemu pomalo. Sve što ona pita mene, pitam i ja nju i obrnuto. Spominje da se boji poplave jer joj je mama tamo, da ide na psihijatriju zbog laži, krađe, nasilja i da pije Normabel ne bi li se smirila. Dok govori o svemu prilično je opuštena i ne stidi se. Spominje i da je bila u vezi s dečkom koji ju zeza zbog naočala.

Na crtežu, PRILOG 3, možemo primijetiti da koristi prikaz obilježja karakteristična za spolna obilježja, ima suknju, i poneke detalje poput trepavica. Na crtežu je nasmiješena i sretna.

PRILOG 3

Pitam ju o psihijatriji i normabelu ili situacijama vezanim uz njih,a u odgovorima uvijek spominje majku. Pitam kako izgleda mama, želi li ju nacrtati. NA PRILOGU 4 vidimo usporedbu dobre i zločeste mame. Pomalo je uznemirena i tužna, kaže da se ne voli prisjećati nekih događaja.

,, Nacrtala sam mamu kad je ljuta ispred kreveta kojeg nekad preskoči da bi me mogla udariti."

,,Tati vjerujem, on me ne bi udario nikada."

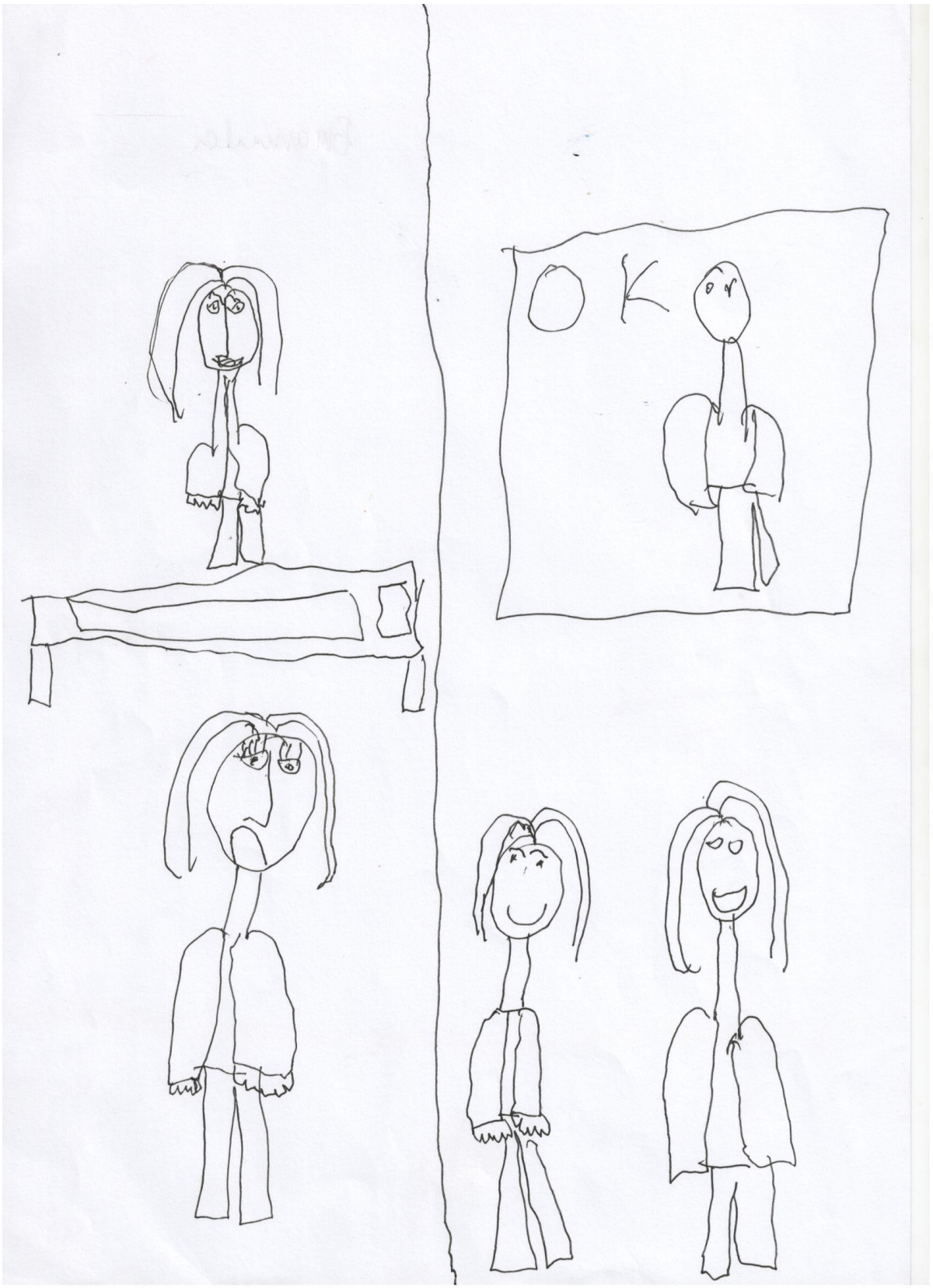
Na istom papiru usporedno s tim nacrtala je i časopis *Ok!* koji joj majka ponekad kupi.

,,Volim kad mi mama kupi Ok!. Onda sam sretna."

Uz sve ovo spominje da je zaljubljena u Franju, dječaka iz Centra, pa je uznemirena.

O čemu god da govori, spontano ubacuje druge priče, sve je zamršeno i povezano.

Kompozicija rada podijeljena je na dva dijela, dobru i lošu stranu. Također vidimo nedostatak šaka i stopala, znakovi tjeskobe i nesigurnosti.

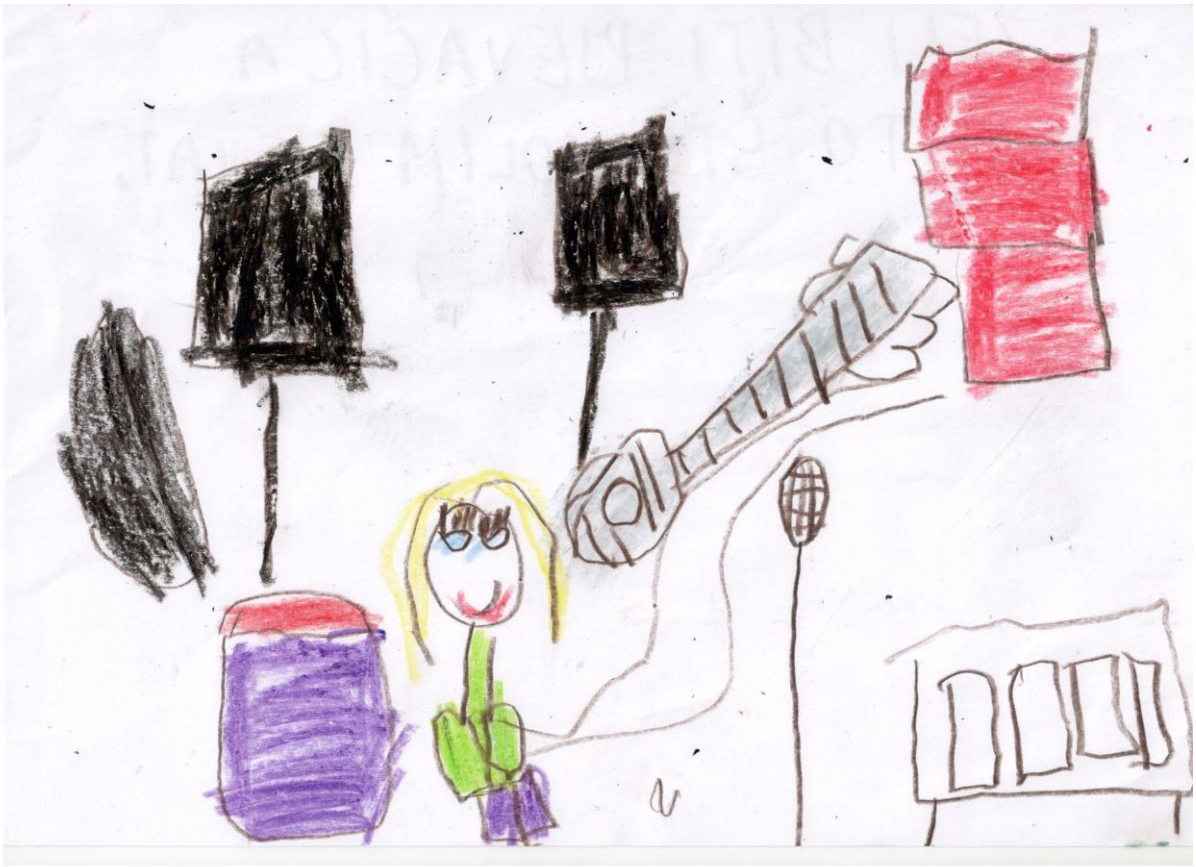
PRILOG 4

Stjepan, dječak iz grupe želi da crtaju što žele biti u budućnosti.

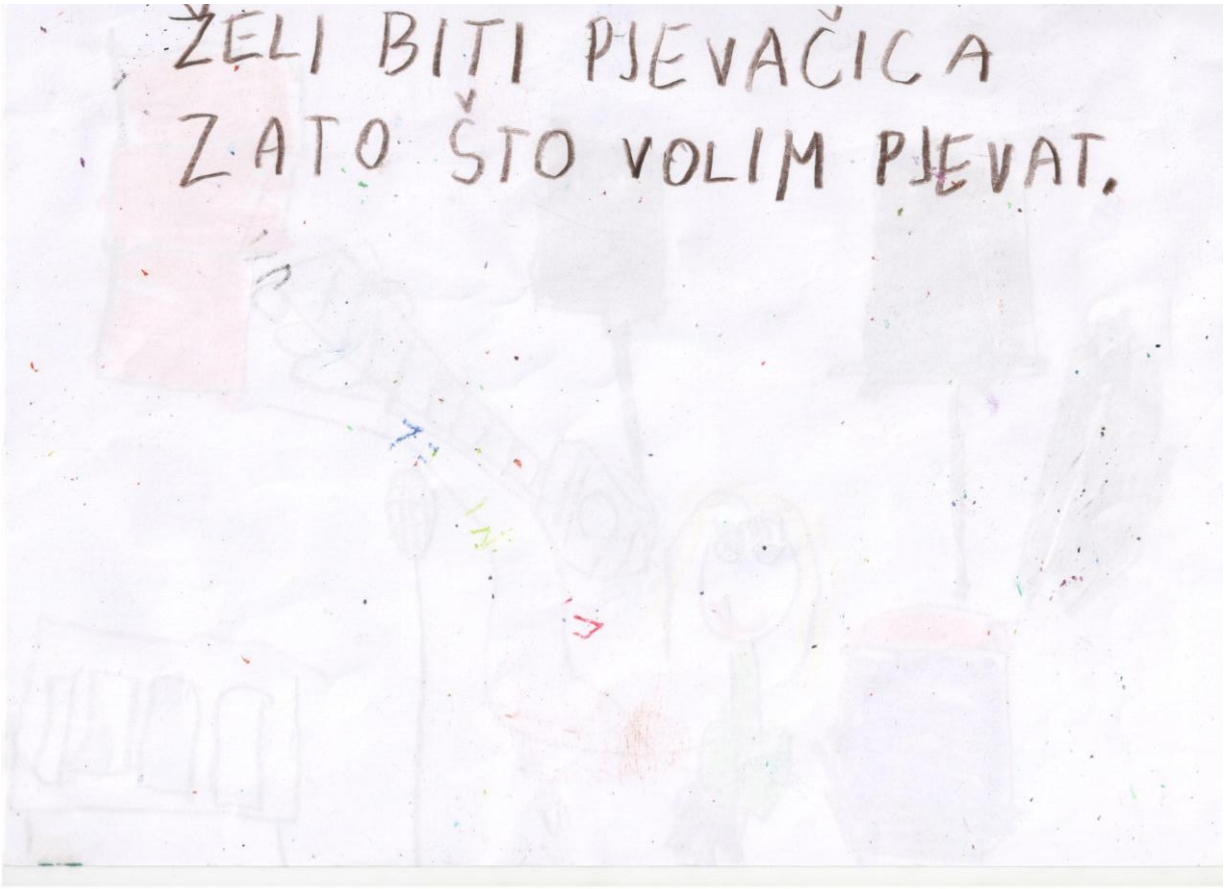
Emanuela nije sretna izborom teme.

,, Nisam sretna jer iz ove škole mogu biti samo pomoćni kuhar, frizer ili slastičar a ja želim biti pjevačica. Svi koji su ovdje ne mogu biti što žele nego što nam kažu."

Na ovom radu vidimo mnoštvo kvadratnih oblika prema kojima možemo zaključiti da je Emanuela svjesna sebe i svojih mogućnosti, što se vidi i iz objašnjenja koje je dala.

PRILOG 5

PRILOG 6

Zadnji zadatak bio je da nacrtaju nešto prema predlošku. Tijekom crtanja opušteno razgovaramo o svakodnevnim temama. Emanuela spominje da tijekom ljeta ide na liječenje, a ubrzo nakon toga započinje temu o dečkima.

„*Dobro je kad obitelj ima djecu*."

Opušteno spominje seks i razgovara o njemu, svjesna je da je maloljetna i da je nitko ne smije prisiljavati na seks.

„Ukoliko je dečko punoljetan mora u zatvor."

Spominje da ima dečka s kojim se štipa i ostaju joj plavice od toga. Napisala je pjesmu o Franji, *"Lažeš srce"*. Zna da u Centru ne smiju biti u vezi, zbog pravila, ali oni se vole.

Stalno mijenja raspoloženje dok priča o dečkima. U jednom trenutku Tin počinje pjevati a Emanuela mu se pridružuje.

„Šta si to našo, majke ti?!"

Čula je za Bareta i teške boje. Sviđa joj se to.

Više ne želi crtati, želi pjevati.

Zadnji crtež, PRILOG 7, obiluje bojama i detaljima na laticama cvijeta. Pozadina je puna srca za Franju. Kaže da jako voli ljubičastu boju. S obzirom na način komunikacije i korištenje kružnih oblika na laticama cvijeta, osjetimo smirenost i harmoniju izraza.

PRILOG 7

5.2. STJEPAN, 12 godina

Stjepan je dječak koji ima 12 godina, živi s majkom, ocem i djedom, te s dva zeca i dvije mačke. Zanemareno je dijete koje živi u ozbiljnoj financijski lošoj obiteljskoj situaciji.

Svoju obitelj Stjepan je nacrtao u obliku stripa, PRILOG 8.

Možemo vidjeti njega i mamu, kuću u kojoj žive, most na Vuki gdje se igra, sebe kako nosi drva, vozi bicikl i igra nogomet.

Stjepan se nalazi u fazi realizma, tipičnoj za djecu od 9 do 12 godina, što je sukladno njegovom uzrastu. Na crtežu vidimo mnoštvo detalja poput crijepa na kući, ograde, stupova na mostu, mreže na golu. Spolna obilježja figure nisu vidljiva, a izrazito je upečatljiv prikaz rijeke koja više izgleda poput slapa koji pada uz most. Zanimljiv je i poseban način izražavanja u obliku stripa, što do sada nije napravio niti jedan od sudionika.

Kompozicija radova, kao i proporcije likova na nekim su prikazima u skladu.

PRILOG 8

Isti dan na drugom crtežu, PRILOG 9, nacrtao je sebe kako kosi travu s trimerom. Kaže da voli pomagati djedi i mami pa im po zimi donosi drva a ljeti kosi travu.

„Volim raditi opasnije stvari, kositi s trimerom ili motornom pilom."

Ali boji se trimera, da se nož ne odvoji i ozlijedi ga.

Iz veličine figure možemo zaključiti da Stjepan osjeća neku vrstu nesigurnosti i srama. Možda, iako voli pomagati obitelji, osjeća sram što mora priznati da radi poslove koji nisu u skladu s njegovim godinama.

PRILOG 9

Drugi zadatak bio je nacrtati sebe i sve što voli kod sebe. Kratko i jasno kaže da sve voli.
Iako je to rekao, na crtežu, PRILOG 10, vidimo lice koje pokazuje zbunjenost ili strah, a ispod linije po kojoj hoda je crni kvadratni objekt koji naglašava svjesnost o sebi. Ne želi reći što je to, ali kaže da se boji skakati u vodu. Zaključujem da se osjeća uznemireno i nesigurno u blizini vode. Možda je upao u duboku vodu ili pokušao nešto dohvatiti pa su ga kaznili.
Posvetio je pozornost detaljima na rukama, nacrtao je nokte.

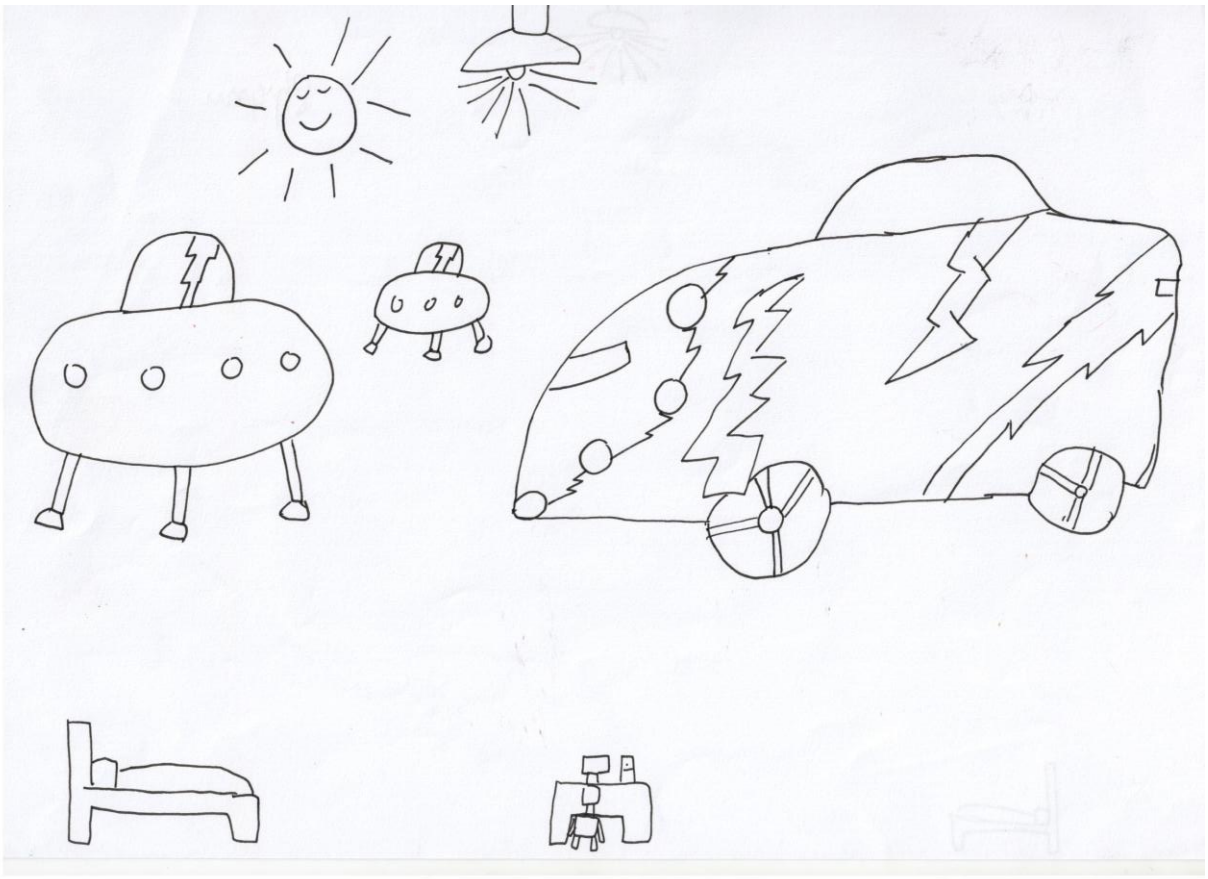

PRILOG 10

Stjepan je odlučio nacrtati što sve ima u sobi koju dijeli s djedom.

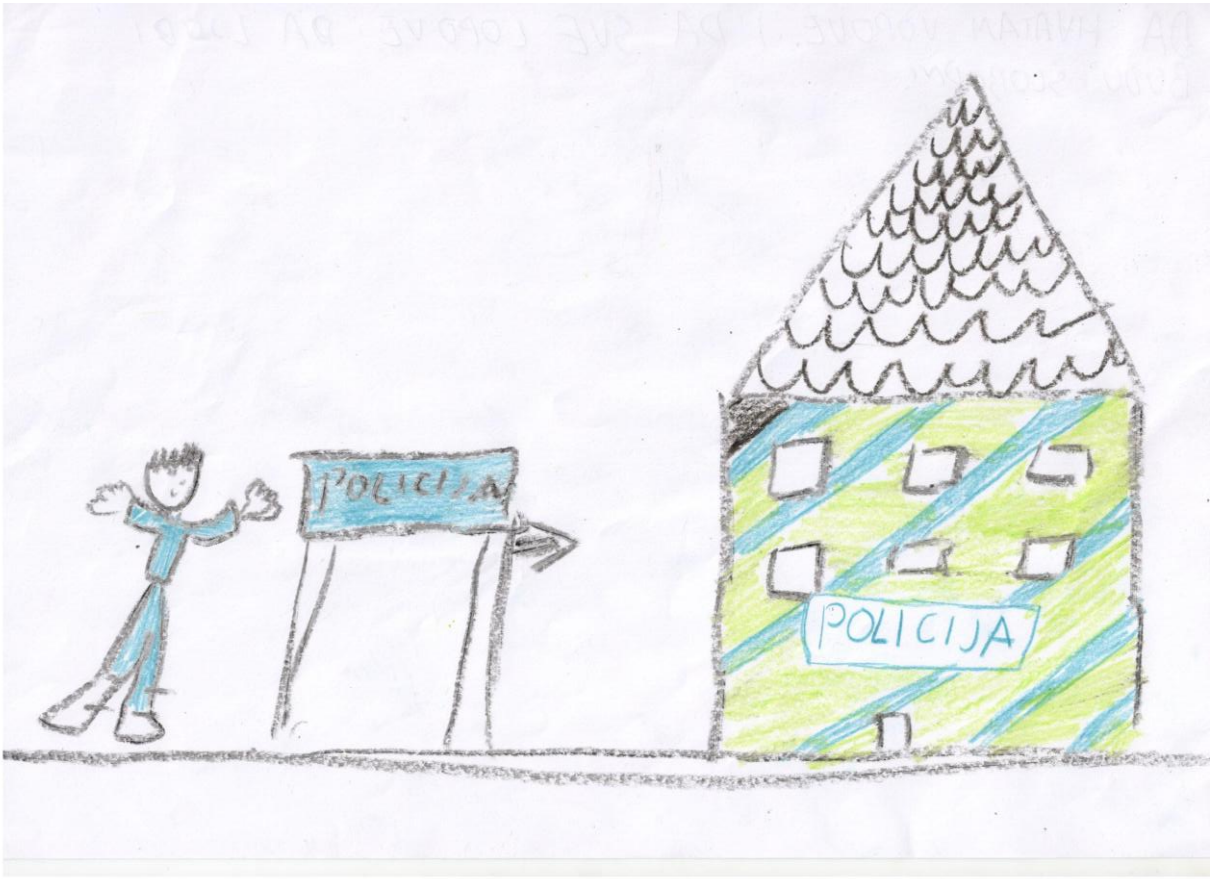
Na crtežu, PRILOG 11, vidimo mali krevet i stol s računalom bez ikakvih detalja i manje važnosti od onoga što bi volio imati, a to ujedno zauzima veći dio papira. Svemirski brodovi i automobil zauzimaju veći dio papira i detaljnije su prikazani od kreveta i stola, od veće su mu važnosti. Mašta o tim stvarima.

„Volio bi imati svašta...svoj TV, komp, kopačke..."

PRILOG 11

Isti dan Stjepan crta i što bi želio biti kada odraste. Nacrtao je sebe kao policajca, želi pomagati drugima u nevolji, a to vidimo na crtežu PRILOG 12.

PRILOG 12

,,Da hvatam vopove. I da sve lopove da ljudi budu slobodni." PRILOG 13

PRILOG 13

Zadnji zadatak bio je crtanje po predlošku. Radili su ga svi učenici kako se Tin ne bi osjećao stigmatiziran. Tijekom izrade crteža, PRILOG 14, Stjepan stalno spominje rođendan koji je u nedjelju. Zna da ga je mama rodila sa šesnaest godina. Danas on uglavnom vodi riječ, nemirniji je i uzbuđenije nego inače. Stalno zeza Tina i Emanuelu da su par, izaziva Tina na obaranje ruke, to je vidio od ujaka. Koristi uglavnom sve boje na crtežu kako kaže zbog ukrasa, a i one ga obasipaju. Ne voli rozu.

*,,Volim sve osim roze, onda znači da si ped**."*

Oko cvijeta je nacrtao krug koji stvara dojam cjelovitosti, a u sredini crteža u krugu nacrtao je mnoštvo točkica koje simboliziraju događaj koji je trajao ili traje već poduže.

Crtama oko cvijeta izražava svjesnost o prostoru.

Završio je s crtanjem, promatra mobitel i igra se s njim, ispituje koje su još pjesme na njemu.

Spominje da trenira aikido i da bi pobijedio Tina u obaranju ruke.

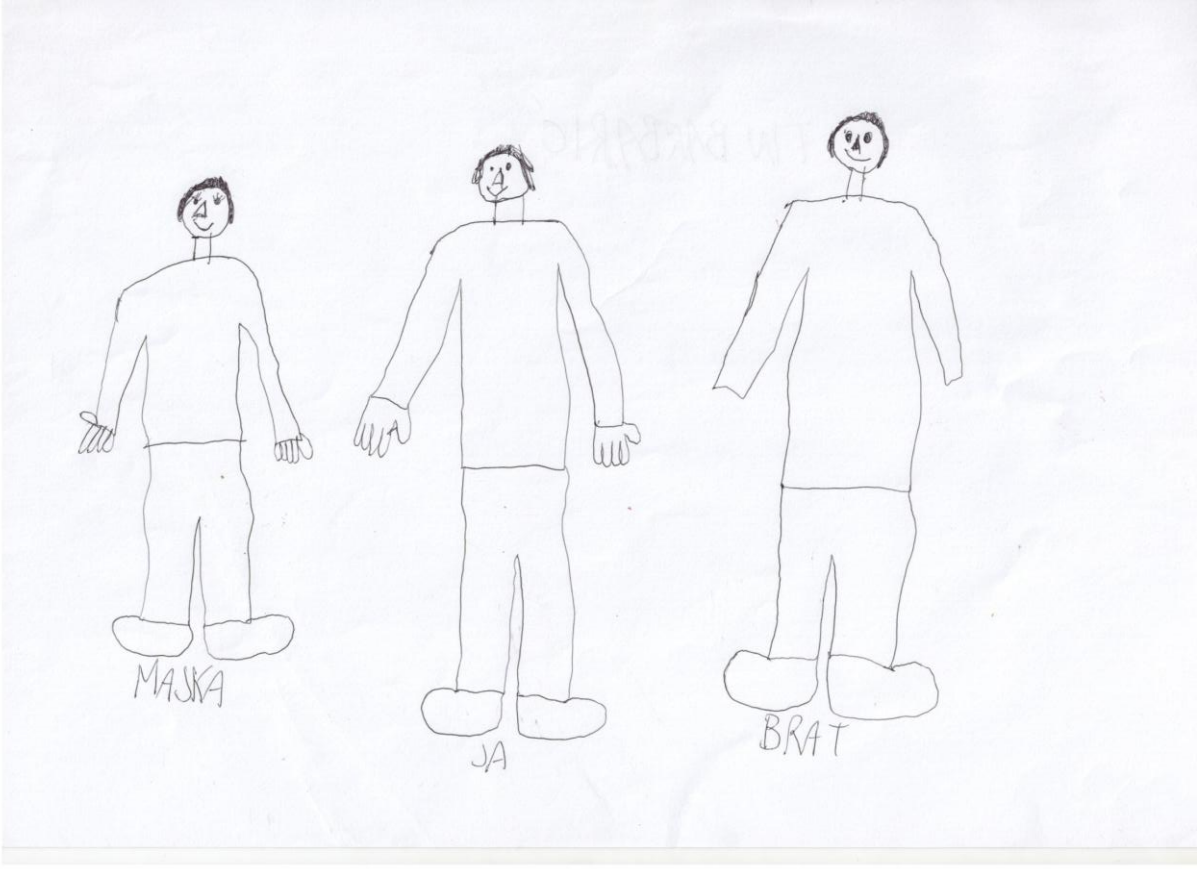

PRILOG 14

5.3.TIN, 17 godina, ima autistični poremećaj

Živi s mamom, bratom i bakom u Antunovcu. Brat ima dvadeset godina, ali on se izgubi kada treba reći tko je stariji od njih dvojice. Ponekad odluta ali nastavlja s radom. U slobodno vrijeme gleda serije i voli kuhati. S Tinom sam najmanje ostvarila komunikaciju. Prilično je zatvoren i fokusiran na ono što ga zanima, što je i sukladno njegovoj dijagnozi. Nacrtao je samo dva crteža. Sa mnom ne želi razgovarati više nego što mora, tih je i neshvatljiv, dok se s kolegama šali.

Prvi crtež, PRILOG 15, predstavlja njegovu obitelj, majku je nacrtao nešto manju od brata i sebe, a svi imaju ista spolna obilježja. Majka se razlikuje jedino po trepavicama. Bratu je izostavio šake, simbol straha, tjeskobe i nesigurnosti uz aktivnosti vezane za ruke. Glave su u odnosu na tijelo van proporcija, osjećaj intelektualne inferiornosti.

PRILOG 15

S obzirom da učiteljica iz likovnog šalje Tinove radove na natječaje i izložbe, crtež po predlošku, PRILOG 16, nije bio najuspješniji. Koristi narančastu, ljubičastu, plavu i zelenu boju, nepravilne oblike koji se na nekim mjestima gube i stapaju s pozadinom. Tijekom crtanja kopira Stjepana, rabi isti element šara oko cvijeta za koje kaže da su sunce i da ne želi više crtati.

Emanuela i Stjepan ga ispituju kada se sadi kukuruz i pšenica, odgovara ali ne crta već slaže bojice u oblik cvijeta. U jednom trenutku počinje pjevati proste šokačke pjesmice, naziva Emanuelu Selena i spominje hopa-cupa, naglašena je seksualnost.Ponavlja riječi za drugima.

,,Volim Riblju čorbu!"

,,Jedem kruva....hleb sa sirnim namazom..."

Počinje moliti, naučio ga je vjeroučitelj.

PRILOG 16

SAŽETAK

Nakon održanih radionica tijekom kojih su nastali praktični radovi štićenika Centra za odgoj i obrazovanje ,,Ivan Štark" Osijek može se zaključiti kako terapiju ne možemo odvojiti od umjetnosti ili obrnuto.

Svaki se pojedinac likovno izražava, bio likovno obrazovan ili ne. Pojedinci koji nakon osnovnoškolskog obrazovanja odluče umjetnički se razvijati i u daljnjem obrazovanju produbljuju svoja saznanja o samoj umjetnosti, ali iz razvijaju neverbalnu komunikaciju sa promatračima njihovih radova. Također produbljuju i razvijaju vlastiti stilski likovni izraz. Neki od tih pojedinaca možda nisu svjesni da crtanjem pokazuju svoja unutarnja stanja, misli i emocije, odnosno skrivenu poruku u crtežu. Crtanjem se pojedinac opušta i provodi neku vrstu terapije, pomaže si, a da toga možda nije svjestan.

Art terapija kao metoda neverbalne komunikacije pomaže osobama s poteškoćama da se lakše izraze o problemima s kojima se suočavaju. Primjena art terapije moguća je kod svih, psihofizički bolesnih ili zdravih osoba ovisno o problemu ili poteškoći s kojima se susreću.

Smatram da su kreativnost i likovni izraz od iznimne važnosti koji nikako ne smijemo uskratiti ikome. Poneki se pojedinci s psihomotoričkim bolestima i traumama neće znati koristiti likovnim elementima i načelima poput zdravih ili umjetničko obrazovanih pojedinaca, ali to nužno nije ni potrebno. Iz radova štićenika ali i poznatih umjetnika da se zaključiti da spontani likovni izraz pokazuje pojedine likovne elemente i kompozicijska načela bez obzira na obrazovanje.

Bilo bi suludo koristiti likovni izraz samo radi stvaranja lijepog i ugodnog oku, kad je raspon umjetničkog izraza puno više od toga.

Ključne riječi:

Crtež, art terapija, trauma, likovni izraz, metoda, komunikacija, poruka, misli, osjećaji, emocije, poteškoće, kreativnost, psihomotoričke bolesti.

SUMMARY

The conclusion to workshops held for proteges of Centar za odgoj i obrazovanje "Ivan Štark" Osijek is rather trivial, but yet impeccable - there is no way to seperate therapy from art, or vice versa.
Every individual expesses itself artistically, whether is educated in art or not. Those who decide to pursuit their career in art after elementary school, will increase their knowledge about the art. At the same time, they will develop non-verbal communication with their audience and create their own style of expression.
Some of those indiviuduals may not be aware of their actions and results made by drawing and that they by doing it they are expressing their inner state, thoughts and emotions, revealing a hidden message from a simple draw. Drawing helps them to relax and perform a kind of therapy, self-help, without being aware of it.
"Art therapy", as a method of non-verbal communcation, helps people with difficulties to express their problems easier. This therapy can be used by everyone, both physically and mentally handicapped, as well as by healthy people, depending on the issue they are dealing with.
I believe that creativity and artistic expression are of great importance, and it shouldn't be deprived from anyone. Some people with psychomotor disorders might not be able to use elements and principles of art as good as a healthy or educated person would, but in the end, that's not even necessary. Both from the work of the proteges and famous artists art is leading us to the same conclusion: that the spontaneous artistic expressions will always show elements and principles of art, regardless of their education.
It would be foolish to use artistic expression only to create nice and visually appealing drawings, when the range of expression is so much more than that.

Key words:
Drawing, art therapy, trauma, artistic expression, method, communication, message, thoughts, feelings, emotions, difficulties, creativity, psihomotor disorders

LITERATURA

1. Belamarić, D. (1987.), *Dijete i oblik: likovni jezik predškolske djece*, Školska knjiga, Zagreb, 1987.
2. Bujas-Petković, Z. (1995.), *Autistični poremećaj- dijagnoza i tretman*, Zagreb, Školska knjiga, 1995.
3. Buljan-Flander, G., Kocijan-Hercigonja, D. *Zlostavljanje i zanemarivanje djece* (2003.), Marko M, Zagreb, 2003.
4. De Zan, D. (2013.), *Crtež i slika u psihoterapiji djece*, Medicinska naklada, Zagreb, 2013.
5. *Dijete i umjetnost*, dvomjesečnik za estetski odgoj, dječje stvaralaštvo i društvene probleme mladih, Zagreb, 1996.
6. Guberina-Abramović, D., (2005.), *Priručnik za rad s učenicima s posebnim potrebama integriranima u predmetnu nastavu u osnovnoj školi*, Školska knjiga, Zagreb, 2005.
7. Huzjak, Miroslav, *Metoda analitičkog promatranja u razvoju dječjeg crteža*, Croatian Journal of Education 15 (2013), 81-98.
8. Kiš-Glavaš L., Fulgosi-Masnjak R., (2003.), *Do prihvaćanja zajedno- Integracija djece s posebnim potrebama- priručnik za učitelje*, Hrvatska udruga za stručnu pomoć djeci s posebnim potrebama, Zagreb, 2003.
9. Kondić, Lj. (2009.), *Crtež i slika u dijagnostici i terapiji*, Poliklinika za rehabilitaciju slušanja i govora SUVAG, Zagreb, 2009.
10. Koraj, K. (1999.), *Likovni izraz učenika s neurotičnim smetnjama*, Zagreb, Hrvatski pedagoško-književni zbor, 1999.
11. Kovačević, A., Žižić, A. (2006.) *Dječji crtež : spontani izraz djeteta ili rezultat intervencije*, Mirisi djetinjstva, 2006, Zagreb
12. Na rubu znanosti (ur. Krešimir Mišak), *Fraktalni crteži*, HRT 3, 27.10.2014., Zagreb
13. Neimarević, D. (2005.), *Umjetnici tamnoga sjaja*, Euroknjiga, Zagreb, 2005.
14. Pražić, B. (1987.), *Crtež i slika u psihijatriji*, Naprijed, Zagreb, 1987.
15. Radovančević, Lj. (2005.), *Psihoanalitička autopsija umjetnosti*, Hrvatska revija za rehabilitacijska istraživanja, Zagreb, 2005, 73-80.
16. Školske novine (2011.), *Razvoj djeteta pomoću umjetnosti*, broj 34, Školske novine d.o.o., Zagreb, 2011., 18-19.

17. Škrbina, D. (2013.), *Art terapija i kreativnost- multidimenzionalni pristup u odgoju, obrazovanju, dijagnostici i terapiji*, Zagreb, Veble commerce, 2013.
18. Štalekar, V. (2014.), *O umjetnosti i psihoterapiji*, KBC Zagreb, Klinika za psihijatriju, Zagreb, 2014, 180-189.
19. Tomašević-Dončević, M. (2005.), *Kako nacrtati osjećaj?: Likovna terapija i (s)likovni dnevnik kao samopomoć*, Profil, 2005.